

**Οι πρώτοι δύο αιώνες οθωμανικής κυριαρχίας
στην Κρήτη (1645-1821):
νέες πηγές και ερμηνευτικές προσεγγίσεις**

Εισαγωγικά

Είναι γνωστό ότι η ιστορία της Κρήτης έχει μελετηθεί αναλυτικά από διάφορες πλευρές καθ' όλη τη διάρκεια της περασμένης εκατονταετίας, το λιγότερο. Είναι επίσης γνωστό ότι ενώ από νωρίς η βενετική περίοδος (όπως και εκείνες της Αυτονομίας και της Ένωσης) είχε προσεγγιστεί με την πολύπλευρη χρήση διαφορετικών κατηγοριών πηγών, και κυρίως των βενετικών αρχείων, δεν συνέβαινε το ίδιο με την οθωμανική. Η περίοδος αυτή για καιρό μελετούνταν με βάση είτε τις ελάχιστες ελληνικές πηγές (ενθυμήσεις σε μοναστηριακούς και άλλους κώδικες, εκκλησιαστικές πηγές, δευτερογενής ιστοριογραφία του 19ου αιώνα), είτε τις αναφορές Ευρωπαίων προξένων και περιηγητών.

Και όμως, όπως θα φανεί και στη συνέχεια, η περίπτωση της Κρήτης είναι σχεδόν μοναδική στον ελλαδικό χώρο όσον αφορά τον πλούτο των οθωμανικών πηγών που διασώζονται· η γλώσσα στην οποία έχουν συνταχθεί αποτέλεσε ωστόσο ένα κατά τεκμήριο ανυπέρβλητο εμπόδιο στην προσπέλασή τους. Η παρατήρηση αυτή αφορά ειδικότερα τα χρόνια 1645-1821, μια περίοδο για την οποία οι ελληνικές πηγές γενικά σπανίζουν· ας σημειωθεί εδώ, και θα το επαναλάβουμε και στη συνέχεια, ότι δεν υποτιμούμε επ' ουδενί την αξία και τη σημασία των ελληνικών και δυτικοευρωπαϊκών πηγών, που ωστόσο είναι γνωστές και επαρκώς αξιολογημένες και αξιοποιημένες εδώ και δεκαετίες. Ούτε επίσης υποτιμούμε την αξία και τη σημασία των κτισμάτων, τέχνηρων και λοιπών αρχαιολογικών τεκμηρίων της οθωμανικής περιόδου, όμως εδώ θα επικεντρώσουμε την προσοχή μας στις γραπτές πηγές, με τις οποίες είμαστε εξοικειωμένοι.

Η σημασία του οθωμανικού αρχαιολογικού υλικού άρχισε να αναδεικνύεται χάρη στις προσπάθειες ενός και μόνου ανθρώπου, του αείμνηστου Νικόλαου Σταυρι-

νίδη. Και πάλι, γνωστή είναι η αξία του έργου του: ο Σταυρινίδης αντιλήφθηκε αμέσως την τεράστια σημασία του φυλασσόμενου στη Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Τουρκικού Αρχείου Ηρακλείου για τις κρητολογικές σπουδές και ανάλωσε τη ζωή του, με απίστευτους κόπους και θυσίες, για να το αναδειξει. Πρόκειται, ας σημειώσουμε, για ένα αρχείο με πάνω από 160 κώδικες, συχνά με σημαντικές φθορές, το οποίο περιέχει την σχεδόν πλήρη σειρά των ιεροδικαστικών κωδίκων του Χάνδακα, δηλαδή του αρχείου των καδήδων –των επίσημων μουσουλμάνων δικαστών– της πόλης, καθώς και άλλους 200 περίπου κώδικες που καταγράφουν τα μουσουλμανικά ιερά ιδρύματα (βακούφια) της πόλης και τα εισοδήματά τους.

Επί δεκαετίες ο Σταυρινίδης διάβαζε τα χιλιάδες έγγραφα που έχουν καταγραφεί εκεί (αλλά συχνά και σε άλλα αρχεία, όπως της Μονής Πρέβελη ή του σιναϊτικού μετοχίου του Αγίου Ματθαίου) και καταχωρούσε τα σχετικά στοιχεία σε δελτία. Αφού δημοσίευσε μια σειρά εμπεριστατωμένων άρθρων (π.χ. Σταυρινίδης 1948, 1955, 1970, 1971, 1981), αλλά και ορισμένα πολύ σημαντικά βιβλία (π.χ. Σταυρινίδης 1974, 1985), κάποια από τα οποία δεν έχουν ξεπεραστεί ακόμη (όπως το πολύ σπάνιο τρίτομο *Ο Καπετάν Μιχάλης Κόρακας και οι συμπολεμιστές του*), ευτύχησε να δει προς το τέλος της ζωής του τις μεταφράσεις του να δημοσιεύονται σε πέντε μνημειώδεις τόμους, που καλύπτουν το διάστημα 1657-1765 (Σταυρινίδης 1975-1985). Μια πρώτη ομάδα ερευνητών, όπως (ενδεικτικά) ο Βασίλης Κρεμμυδάς (Κρεμμυδάς 1974) και η Γιολάντα Τριανταφυλλίδου-Baladié (Τριανταφυλλίδου-Baladié 1988· βλ. και αργότερα Τσικαλουδάκη 1995, Πεπονάκης 1997, Ζέη 2004), βασίστηκαν στο έργο του Σταυρινίδη για να μας προσφέρουν πολύτιμες μελέτες για την οικονομία, το εμπόριο και άλλες πτυχές του βίου του νησιού κατά την οθωμανική περίοδο.

Μια νέα περίοδος ξεκίνησε σταδιακά με την ανάπτυξη της ελληνικής οθωμανολογίας, με άλλα λόγια με την ενασχόληση εξειδικευμένων οθωμανολόγων με την Κρήτη, αλλά και τη βαθμιαία ανάδυση νέων επιστημόνων. Με την ίδρυση του Πανεπιστημίου Κρήτης, δύο από τους ελάχιστους τότε Έλληνες οθωμανολόγους, η Ελισάβετ Ζαχαριάδου και ο Βασίλης Δημητριάδης, βρέθηκαν στο νησί: πέρα από την καθοριστική συμβολή τους στην εδραίωση των οθωμανικών σπουδών στο Ρέθυμνο (που είχε φυσικά ευεργετικές συνέπειες και για τη μελέτη της οθωμανικής Κρήτης), γρήγορα έθεσαν ερευνητικό στόχο την ανάδειξη των οθωμανικών πηγών που αφορούν το νησί.¹ Σε μια πολύ προσεγμένη έκδοση, χάρη στη Διονυσία Δασκάλου και τις Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, ο Βασίλης Δημητριάδης δημοσίευσε τον λεγόμενο «Κώδικα των Θυσιών», το κατάστιχο όπου καταγράφηκαν οι

1. Για τις οθωμανικές σπουδές στο Ρέθυμνο βλ. τώρα Ursinus 2016.

δημιευμένες περιουσίες όσων είχαν συμμετάσχει στην Επανάσταση του 1821 στην ανατολική Κρήτη (Δημητριάδης – Δασκάλου 2003· πβ. Dimitriadis 2007). Ο Δημητριάδης διηύθυνε επίσης την ταξινόμηση των καταστίχων της οθωμανικής συλλογής του ογκώδους Ιστορικού Αρχείου Κρήτης στα Χανιά, έργο και αυτό πολύ σημαντικό.² Από τη μεριά της, η Ελισάβετ Ζαχαριάδου ηγήθηκε της συστηματικής πια έκδοσης περιλήψεων των καταχωρίσεων του Τουρκικού Αρχείου Ηρακλείου.

Αντίθετα με τον Σταυρινίδη, που εξ ανάγκης έπρεπε να επιλέξει τα σημαντικότερα κατά την κρίση του έγγραφα, η νεότερη προσπάθεια εκδίδει τους κώδικες στο σύνολό τους και έτσι δίνει πλήρη εικόνα των περιεχομένων τους και πολύ πλουσιότερες πληροφορίες για την πόλη του Χάνδακα, αλλά και το νησί της Κρήτης συνολικά κατά την οθωμανική περίοδο. Έχουν εκδοθεί μέχρι σήμερα τέσσερις κώδικες, που καλύπτουν μεγάλο μέρος της περιόδου από την πτώση του Χάνδακα μέχρι το τέλος του 17ου αιώνα (Καραντζίκου – Φωτεινού 2003· Βαρούχα – Χαιρέτη – Σαρηγιάννης 2008· Αϊβαλή – Σαρηγιάννης – Χαιρέτη – Φωτεινού 2010· Αϊβαλή – Κολοβός – Σαρηγιάννης 2013),³ ενώ ένας ακόμη τόμος υπολογίζουμε να είναι έτοιμος εντός του 2018. Χάρη στη γενναιοδωρία του Δήμου Ηρακλείου και τον ενθουσιασμό των ανθρώπων της Βικελαίας Δημοτικής Βιβλιοθήκης, που στηρίζουν και διευκολύνουν το έργο της ερευνητικής ομάδας του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών του Ιδρύματος Τεχνολογίας και Έρευνας (Ι.Τ.Ε.), το πρόγραμμα προβλέπεται να συνεχιστεί με σημαντικά αποτελέσματα για τη γνώση και κατανόηση της οθωμανικής περιόδου της ιστορίας της Κρήτης. Επιπροσθέτως, την ίδια περίπου εποχή Έλληνες και Τούρκοι μελετητές δημοσίευσαν και άλλες πηγές, όπως ιεροδικαστικούς κώδικες του Ρεθύμνου που βρίσκονται σε αρχεία της Τουρκίας (Oğuz 2002), αλλά και τμήμα της φορολογικής απογραφής της Κρήτης του 1670 (Μπαλά – Oğuz 2007), όπως θα εκθέσουμε και στη συνέχεια.⁴

Εκτός από τις εκδοτικές αυτές προσπάθειες, το τέλος του 20ού και η αυγή του 21ου αιώνα είδαν και μια νέα ερμηνευτική προσέγγιση της οθωμανικής περιόδου, από ανθρώπους με σοβαρή κατάρτιση στην οθωμανική ιστορία και χωρίς τις διάφορες προκαταλήψεις και αναχρονισμούς που βάραιναν την έρευνα παλιότερα. Είναι ακριβώς εκείνα τα χρόνια που εκπονήθηκε η διατριβή της Αμερικανίδας

2. Η ταξινόμηση είναι διαθέσιμη ηλεκτρονικά στην *Ψηφιακή Κρήτη*, τη βάση δεδομένων του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών του Ι.Τ.Ε.: http://digitalcrete.ims.forth.gr/tourkology_tax_search.php?l=2

3. Μια επιλογή από τα έγγραφα του τρίτου κώδικα εκδόθηκε και στα αγγλικά: Hazai – Foti – Zachariadou 2009 και 2010.

4. Για οθωμανικές αρχειακές πηγές προερχόμενες από την Κρήτη βλ. επίσης Adıyeke – Adıyeke 2000.

ιστορικού Molly Greene για την περίοδο μέχρι το 1720, η οποία αργότερα εκδόθηκε ως βιβλίο (Greene 2000· ελληνική έκδοση: Greene 2005). Αυτό το βιβλίο, που βασίστηκε στους κώδικες του Τουρκικού Αρχείου Ηρακλείου, δεν ήταν η πρώτη διεθνής συμβολή στη μελέτη της οθωμανικής Κρήτης (βλ., για παράδειγμα, Veinstein – Triantafyllidou-Baladié 1980· Schwarz 1982· Panzac 1986· Kissling 1986· Bierman 1991· Kunt 1994), προσέλκυσε όμως το διεθνές ενδιαφέρον και, από αυτή τη σκοπιά, αποτέλεσε το πρώτο σημαντικό τεκμήριο διεθνοποίησης της επιστημονικής έρευνας για την οθωμανική περίοδο της ιστορίας του νησιού.

Έκτοτε η διεθνής βιβλιογραφική παραγωγή για την Κρήτη ολοένα αυξάνεται, ιδιαίτερα, αλλά όχι μόνο, στην Τουρκία: ενδεικτικά μπορούμε να αναφέρουμε καταρχάς τις σχετικές δημοσιεύσεις του Ersin Gülsoy, ο οποίος στη διδακτορική διατριβή του διατρέπει τις οθωμανικές πηγές για τον Κρητικό Πόλεμο και εξετάζει την εδραίωση της οθωμανικής διοίκησης στο νησί (Gülsoy 2004), και των Nükhet και Nuri Adıyeke, που έχουν αναδειχθεί στους κατεξοχήν «κρητολόγους» της Τουρκίας (π.χ. Adıyeke 2000· Adıyeke – Adıyeke 2006), συχνά σε συνεργασία με Έλληνες ιστορικούς (Adıyeke – Adıyeke – Balta 2001).⁵ Στη γείτονα χώρα επίσης, έχουν εκπονηθεί αρκετές μεταπτυχιακές και διδακτορικές διατριβές με θέμα την Κρήτη (π.χ., Bayraktar 2005· Öztürk 2015· βλ. και Bayraktar Tellan 2012), αν και συνήθως με έμφαση στην τελευταία περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, γεγονός που σημαίνει πως εκφεύγουν των χρονολογικών ορίων αυτής της επισκόπησης.

Η διεθνοποίηση της επιστημονικής έρευνας για την οθωμανική Κρήτη προκύπτει επίσης από την ενασχόληση με αυτή Ελλήνων ιστορικών που δραστηριοποιούνται στο εξωτερικό (Kermeli 2002 και 2013), Ελλήνων ιστορικών της Ελλάδας που δημοσιεύουν την έρευνά τους σε ξένα επιστημονικά περιοδικά και συλλογικούς τόμους (π.χ. Laiou 2007), καθώς και ξένων ιστορικών των οποίων η Κρήτη δεν είναι κύριο πεδίο έρευνας, αλλά της έχουν αφιερώσει μελέτες τους (Heywood 2002· Fleet – Ianeva 2014).

Ενδεικτικός για την ενασχόληση ξένων ιστορικών με την κρητική ιστορία είναι και ο τόμος των πρακτικών του 6ου Διεθνούς Συμποσίου του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών του Ι.Τ.Ε., που έλαβε χώρα στο Ρέθυμνο το 2006 με τίτλο «Η Κρήτη και η Ανατολική Μεσόγειος», και ο οποίος εκδόθηκε από τις Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης το 2008 (Anastasopoulos 2008α). Ας αναφερθούν, τέλος, εδώ κάποιες μελέτες αρχαιολογικού και εθνοαρχαιολογικού χαρακτήρα, που εμπλουτίζουν την οπτική μας με τα μεθοδολογικά εργαλεία αυτών των επιστημονικών

5. Βλ. επίσης Esli 2014.

πεδίων και με δεδομένα για τον υλικό πολιτισμό και τις συνθήκες παραγωγής στον αγροτικό χώρο (Brumfield 2000· Blitzer 2004).

Παράλληλα, στο Πανεπιστήμιο Κρήτης και στο Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών του Ι.Τ.Ε. εκτυλίσσεται, με πρωτοβουλία και υπό την καθοδήγηση της Ελισάβετ Ζαχαριάδου και του Βασίλη Δημητριάδη, ένα φιλόδοξο πρόγραμμα με όραμα να καταστεί το νησί, και ειδικότερα το Ρέθυμνο, κέντρο των οθωμανικών σπουδών στην Ελλάδα, αλλά και να αποκτήσει αυτή η δραστηριότητα διεθνή απήχηση και αναγνώριση. Νέοι τότε επιστήμονες ξεκίνησαν να εργάζονται εκεί, ενώ παράλληλα εγκαινιάστηκε το μοναδικό στην Ελλάδα οργανωμένο πρόγραμμα μεταπτυχιακών σπουδών στην Τουρκολογία, πολλοί από τους φοιτητές του οποίου ενθαρρύνθηκαν να προσανατολίσουν την έρευνά τους στην οθωμανική Κρήτη και τις πηγές της ιστορίας της.⁶ Αυτές ακριβώς τις εξελίξεις θα προσπαθήσουμε να σκιαγραφήσουμε εδώ.

Νέες πηγές, νέες προσεγγίσεις στις παλιές πηγές

Ακόμα και η προσέγγιση των ιστορικών στις ήδη γνωστές πηγές την τελευταία εικοσαετία φέρει τα ίχνη των εξελίξεων στην ελληνική και διεθνή ιστοριογραφία, όπως άλλωστε είναι φυσικό. Θα επιχειρήσουμε παρακάτω μια επισκόπηση των ερευνητικών πορισμάτων σχετικά με την ιστορία της Κρήτης· ως παρατηρήσουμε όμως εδώ ότι πολλές από τις νέες μελέτες που βασίστηκαν στα ιεροδικαστικά κατάρτιχα, τα οποία χάρη στον Νικόλαο Σταυρινίδη ήταν ήδη γνωστά τουλάχιστον από τη δεκαετία του 1970, δεν περιορίστηκαν σε στοιχεία σχετικά με το εμπόριο, την εκκλησιαστική οργάνωση ή την τοπογραφία του Χάνδακα και της Κρήτης, όπως γινόταν μέχρι τη δεκαετία του 1990, αλλά έδωσαν έμφαση σε θέματα όπως η κοινωνική διαστρωμάτωση, η αγροτική οικονομία, ο ρόλος των γενιτσάρων στην οικονομική, κοινωνική και πολιτική σκηνή των αστικών κέντρων, οι γαμήλιες στρατηγικές και ο ρόλος τους στη διαμόρφωση της «τουρκοκρητικής» κοινότητας, η παρουσία των δερβισικών αδελφοτήτων, ή ακόμα και η πολιτική ιστορία της οθωμανικής Κρήτης, για την οποία ελάχιστα γνωρίζουμε.

Μεγάλο ρόλο στην υιοθέτηση αυτών των προσεγγίσεων έπαιξε η προαναφερθείσα μετακίνηση του εκδοτικού ενδιαφέροντος στο σύνολο των ιεροδικαστικών καταχωρίσεων, όχι μόνο δηλαδή σε όσες ο εκδότης θα θεωρούσε σημαντικές

6. Το Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών στην Τουρκολογία, που εγκαινίασαν το 1988 ο Βασίλης Δημητριάδης και η Ελισάβετ Ζαχαριάδου, διεξάγεται σήμερα από κοινού από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης και το Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών του Ι.Τ.Ε.

ή αξιοπρόσεκτες: ενώ δηλαδή οι μεταφράσεις του Σταυρινίδη εστίαζαν σε έγγραφα που μας παρέχουν μοναδικές πληροφορίες, τοπογραφικού, προσωπογραφικού, διοικητικού, θρησκευτικού ή πολιτικού περιεχομένου, ο ιστορικός έχει σήμερα διαθέσιμες σειρές ομοειδών εγγράφων της καθημερινότητας (π.χ., γαμήλια ή πωλητήρια συμβόλαια) με τις οποίες μπορεί να διερευνήσει νέα πεδία και θεματικές στη διαχρονία. Αναλύοντας λόγου χάρη ένα μεγάλο αριθμό γαμήλιων συμβολαίων από το στρατόπεδο των Οθωμανών έξω από το Χάνδακα, λίγο πριν από την πτώση της πόλης, ο Ηλίας Κολοβός έδειξε ότι μπορούμε έτσι να ανιχνεύσουμε πώς ξεκίνησε, εν μέρει τουλάχιστον, η δημιουργία της μεγάλης έκτοτε μουσουλμανικής μερίδας του πληθυσμού του νησιού, των λεγόμενων Τουρκοκρητικών. Γύρω στο εν τρίτο των γαμήλιων συμβολαίων που μελέτησε αφορούν μικτούς γάμους, στρατιωτών και αξιωματικών του οθωμανικού στρατού με χριστιανές, γάμους των οποίων οι γόνοι, ακόμα και όταν η μητέρα διατηρούσε τη θρησκεία της (και εύλογα υποθέτουμε και τη γλώσσα της), ήταν αναγκαστικά μουσουλμάνοι. Η εξέταση της κοινωνικής και οικονομικής κατάστασης των μουσουλμάνων αυτών γαμπρών, αλλά και των γυναικών τους, οδήγησε σε συμπεράσματα εξαιρετικής σημασίας για τη μελέτη της πρώιμης οθωμανικής κοινωνίας της Κρήτης (Kolonos 2008· Κολοβός 2013).

Μελετώντας πάλι μια σειρά δανειοληπτικών συμβολαίων από τους ίδιους κώδικες, η Ελισάβετ Ζαχαριάδου ανέλυσε τους μηχανισμούς καταχρέωσης των αγροτών της Κρήτης από μέλη της στρατιωτικής και γραφειοκρατικής ελίτ των Οθωμανών, προκειμένου οι πρώτοι να συγκεντρώσουν τα απαραίτητα ποσά για την πληρωμή των φόρων τους (Ζαχαριάδου 2010α)· με βασική πηγή ξανά τους ιεροδικαστικούς κώδικες, η ίδια ανέλυσε επίσης τη σύσταση και τα χαρακτηριστικά του πληθυσμού του Χάνδακα (συμπεριλαμβανομένων των δούλων, αλλά και των ελάχιστα μελετημένων Εβραίων και Αρμενίων χριστιανών) τα χρόνια αμέσως μετά τη λήξη του Κρητικού Πολέμου (Ζαχαριάδου 2010β· πβ. Ζαχαριάδου 2009, Zachariadou 2009). Ας σημειωθούν και οι μελέτες του Αντώνη Αναστασόπουλου σχετικά με διάφορες πτυχές της πολιτικής, κοινωνικής και οικονομικής ζωής του νησιού τον 18ο αιώνα και τις αρχές του 19ου αιώνα (Anastasopoulos 2008γ και 2011, Αναστασόπουλος 2005 και 2010). Επιπλέον, μεταπτυχιακές διπλωματικές εργασίες αλλά και διδακτορικές διατριβές που εκπονήθηκαν στο Πανεπιστήμιο Κρήτης και το Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών του Ι.Τ.Ε. (αλλά ενίοτε και αλλού: π.χ., Καλογεράκης 2009· Τσινασλανίδου 2013) έθεσαν στο ίδιο υλικό ερωτήματα όπως η τοπογραφία του πρώιμου οθωμανικού Χάνδακα (Καραντζίκου 2001 και 2005), η θέση και οι κοινότητες των δούλων (Spygourou 2015), τα γενιτσάρικα δίκτυα (Σπυρόπουλος 2014), οι παραβατικές συμπεριφορές (Κανάκης 2016),

η ιστορία μιας συγκεκριμένης αγροτικής επαρχίας (Χαιρέτη 2013-2014) ή ενός δερβισικού τεκέ (Λημνίδη 2014), αλλά και χριστιανικών μοναστηριών (Νικολακάκης 2008), οι εξισλαμισμοί (Παλαμάς 2016), οι γάμοι (Λαμπράκης 2016), οι πληροφορίες που μας δίνουν οι απογραφές περιουσιών για τον υλικό πολιτισμό (Κατσάρα 2016) ή την κοινωνία του Χάνδακα (Φωτεινού 2005) – κάποιες από αυτές τις εργασίες, καθώς και άλλες που βρίσκονται σε εξέλιξη, έχουν παρουσιαστεί άλλωστε, μεταξύ άλλων, σε Κρητολογικά Συνέδρια.⁷

Με σχεδόν πέντε χιλιάδες καταχωρίσεις μεταφρασμένες, είτε από τον Σταυρινίδη είτε από την ομάδα του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών, και άρα διαθέσιμες στην ιστορική έρευνα, καταλαβαίνει κανείς ότι, παρόλα αυτά, υπάρχει ακόμα πεδίο δόξης λαμπρόν για τον μελετητή και τη μελετήτρια. Ας σημειωθεί επίσης ότι, πέρα από το Τουρκικό Αρχείο Ηρακλείου, οθωμανικά έγγραφα σώζονται και σε αρχεία ιδιωτικής φύσης, κυρίως μοναστηριακά, όπως π.χ. το αρχείο του σιναϊτικού μετοχίου του Αγίου Ματθαίου στο Ηράκλειο (Σαρηγιάννης 2010α· Σαρηγιάννης – Σπυρόπουλος 2009), αλλά και αλλού (Βλαχοπούλου 2005· Χριστοδουλάρα 2005). Αναφέρθηκε ήδη το Ιστορικό Αρχείο Κρήτης στα Χανιά, όπου έχουν ταξινομηθεί, όπως επισημάνθηκε, τα κατάστιχα, αλλά όχι τα λυτά έγγραφα, ενώ σχεδόν το σύνολο του αρχειακού υλικού παραμένει αναξιοποίητο από τη σκοπιά της ιστορικής ανάλυσής του. Επίσης, αρχειακό υλικό σχετικά με την οθωμανική Κρήτη εναπόκειται σε αρχεία της Τουρκίας, κυρίως στο Οθωμανικό Αρχείο της Τουρκικής Πρωθυπουργίας (Başbakanlık Osmanlı Arşivi) στην Κωνσταντινούπολη και στο Αρχείο της Γενικής Διεύθυνσης Βακουφίων (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi) στην Άγκυρα, καθώς και της Βουλγαρίας, στην Εθνική Βιβλιοθήκη Αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου στη Σόφια (Βαρούχα – Χαιρέτη 2008).

Οι ιεροδικαστικοί κώδικες είναι τα γνωστότερα, δεν είναι όμως τα μόνα οθωμανικά ιστορικά τεκμήρια που σώζονται για την Κρήτη. Η άνθηση των οθωμανολογικών σπουδών στην Ελλάδα και η σε μεγάλο βαθμό σύνδεση αυτής της άνθησης με το νησί έχει αναδείξει και νέες οθωμανικές ιστορικές πηγές για αυτό. Αν παραμείνουμε στα κατάστιχα, μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα απογραφικά φορολογικά κατάστιχα που η οθωμανική διοίκηση κατάρτιζε προκειμένου να είναι σε θέση να εκτιμήσει την παραγωγική και κατά συνέπεια τη φοροδοτική ικανό-

7. Όπου υπάρχουν δημοσιευμένα άρθρα ως αποτέλεσμα μεταπτυχιακών εργασιών ή ανοκλήρωτων διδακτορικών διατριβών παραπέμψαμε σε αυτά. Για έναν πλήρη κατάλογο των περαιωμένων τελικών μεταπτυχιακών εργασιών του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών στην Τουρκολογία βλ. <http://www.history-archaeology.uoc.gr/graduate/tourkology/turk-masters.html> (όπου μπορεί να βρει κανείς και εργασίες που αφορούν την Κρήτη εκτός των χρονολογικών ορίων του κειμένου μας).

τητα των επαρχιών της. Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι το κατάστιχο που δημοσιεύτηκε στο σύνολό του από την Ευαγγελία Μπαλτά και τον Mustafa Oğuz και το οποίο αφορά την περιοχή του Ρεθύμνου (Μπαλτά – Oğuz 2007). Όπως έδειξε ο Ηλίας Κολοβός, το κατάστιχο αυτό (που χρονολογείται γύρω στο 1670) παρουσιάζει σημαντικές καινοτομίες σε σχέση με αντίστοιχα προηγούμενων αιώνων, και συγκεκριμένα ως προς το ότι καταγράφει κατόχους περιουσιών, καθώς και την έκταση και την παραγωγικότητα της γης τους (αντί για νοικοκυριά παραγωγών και την παραγωγή τους σε αγροτικά προϊόντα), με αποτέλεσμα να μας δίνει μια λεπτομερέστετη περιγραφή της γαιοκτησίας και της αγροτικής παραγωγής των χωριών (Κολοβός 2007α).⁸

Το αντίστοιχο κατάστιχο για ολόκληρη την ανατολική Κρήτη αποτελεί αντικείμενο μιας διδακτορικής διατριβής σε εξέλιξη στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, αλλά κάποια στοιχεία αυτής της απογραφής έχουν καταγραφεί στην «Ψηφιακή Κρήτη: Μεσογειακές Πολιτισμικές Διαδρομές», την ηλεκτρονική βάση δεδομένων του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών, στο τμήμα σχετικά με την οθωμανική κατοίκηση στο νησί (digitalcrete.ims.forth.gr). Με βάση άλλωστε το κατάστιχο του Ρεθύμνου και άλλα φορολογικά απογραφικά κατάρτιστα έχουν εκπονηθεί τα τελευταία χρόνια διάφορες μελέτες για τις περιοχές του Μυλοποτάμου, της Σητείας και του Αγίου Βασιλείου (Κολοβός 2006 και 2010· Μπαλτά 2006· Σαρηγιάννης 2014).

Εκτός αυτού, έχουν εντοπιστεί πλήθος άλλων καταστίχων στην Κωνσταντινούπολη: κατάλογοι των τιμαρίων του νησιού,⁹ των φρουρών των διαφόρων κάστρων, των εκμισθώσεων φορολογικών εσόδων σε ιδιώτες κ.ο.κ. Από τα κατάρτιστα αυτά, δύο εξαιρετικά ενδιαφέροντα αφορούν τη στιγμή της μετάβασης από τον βενετικό στον οθωμανικό Χάνδακα: το πρώτο είναι το κατάστιχο του κεφαλικού φόρου των μη μουσουλμάνων, από το οποίο προκύπτει ότι –παρά την παλιά παράδοση περί εκκένωσης της πόλης από τον πληθυσμό της πριν από την είσοδο των Οθωμανών σε αυτή– ο Χάνδακας δεν ήταν διόλου άδειος από χριστιανούς και εβραίους κατοίκους όταν παραδόθηκε στους Οθωμανούς· το δεύτερο είναι ένα

8. Παρόμοιες καινοτομίες δοκιμάστηκαν στην Κρήτη και όσον αφορά τον κεφαλικό φόρο που υποχρεώνονταν, σύμφωνα με τον ιερό νόμο του ισλάμ, να καταβάλλουν οι μη μουσουλμάνοι υπήκοοι στο οθωμανικό κράτος. Ο φόρος το 1670 αποδόθηκε σε άτομα (όχι νοικοκυριά) σύμφωνα με μια τριμερή διάκριση (φτωχοί, μεσαία τάξη, πλούσιοι), μεταρρύθμιση που επεκτάθηκε σε ολόκληρη την Αυτοκρατορία είκοσι χρόνια μετά: Sariyannis 2011.

9. Το τιμαριωτικό σύστημα συνίστατο στην παραχώρηση κάποιων κατηγοριών φορολογικών εσόδων μιας περιοχής σε ιππείς του οθωμανικού στρατού έναντι της εκ μέρους τους υποχρέωσης να παρέχουν στρατιωτικές υπηρεσίες στο κράτος. Η εφαρμογή του στην Κρήτη θεωρείται περιορισμένη, ιδίως κατά την περίοδο από το 1670 και εξής.

είδος κτηματολογίου που συντάχθηκε αμέσως μετά την παράδοση του Χάνδακα (1669/70) και το οποίο καταγράφει ανά συνοικία το σύνολο των ακινήτων στην πόλη, ώστε να διευκολυνθεί η πώλησή τους από το οθωμανικό δημόσιο στους ενδιαφερόμενους (Κολοβός – Σαρηγιάννης 2008).

Αναφερόμενοι σε κατάστιχα, αξίζει να επισημάνουμε και ένα κατάστιχο που περιέχει διοικητικές αποφάσεις του Βαχίτ Πασά, διοικητή της δυτικής Κρήτης την περίοδο 1817-1819. Η πηγή αυτή, ίσως η μοναδική εκδεδομένη για την εποχή της, αποτελεί την πρώτη γνωστή περίπτωση οθωμανικού καταστίχου προερχόμενου από την επαρχιακή διοίκηση και όχι από ιεροδικείο ή από τις κεντρικές αρχές· δημοσιεύτηκε πρόσφατα σε μια καλαίσθητη έκδοση των Γ.Α.Κ. Ρεθύμνου (Σπυρόπουλος 2015). Τα Γ.Α.Κ. Ρεθύμνου, ας σημειώσουμε εδώ, χάρη στη φροντίδα της Ασπασίας Παπαδάκη, έχουν εκδώσει έναν ακόμη τόμο με 753 έγγραφα του 17ου, του 18ου και κυρίως του 19ου αιώνα που εντοπίστηκαν στην Εθνική Βιβλιοθήκη Αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου στη Σόφια από τον Αντώνη Αναστασόπουλο και μεταφράστηκαν από τη Μαρία Βαρούχα και τη Φωτεινή Χαιρέτη (Βαρούχα – Χαιρέτη 2008).

Τέλος, έγγραφα προερχόμενα από τα κατάστιχα του ιεροδικείου Ρεθύμνου, των οποίων τα πρωτότυπα εν πολλοίς λανθάνουν (μέρος τους προέρχεται από τον 1ο Κώδικα του Τουρκικού Αρχείου Ηρακλείου) αλλά οι μεταφράσεις είχαν δημοσιευτεί στην τοπική εφημερίδα «Βήμα» κατά το μεσοπόλεμο, συγκεντρώθηκαν και αναδημοσιεύτηκαν σε επιμέλεια του Γιάννη Ζ. Παπιομύτογλου (1995).

Ολοκληρώνοντας την επισκόπηση των βασικότερων γνωστών οθωμανικών αρχειακών πηγών για την ιστορία της Κρήτης, πρέπει να σημειώσουμε πως ο μεγάλος όγκος του υλικού που παραμένει δημοσίευτο, αλλά και η περαιτέρω ιστορική επεξεργασία του ήδη γνωστού, υπόσχονται πολλά.

Περνώντας σε μια άλλη κατηγορία πηγών, τις γραμματειακές ή αφηγηματικές, αυτές είναι ακόμα λιγότερο γνωστές – ή, για την ακρίβεια, είναι λιγότερο γνωστό ότι καν υπάρχουν τέτοιου είδους οθωμανικές πηγές που αναφέρονται στην ιστορία της Κρήτης με μόνη εξαίρεση ίσως το έργο του οθωμανού αξιωματούχου και περιηγητή του 17ου αιώνα Εβλιγιά Τσελεμπή, ο οποίος ήταν παρών στην τελευταία φάση της πολιορκίας και τη συνθηκολόγηση του Χάνδακα και του οποίου το σχετικό τμήμα του έργου του έχει μεταφραστεί στα ελληνικά (Λούπης 1994· για μεταγραφή του πρωτότυπου κειμένου στο λατινικό αλφάβητο Kahraman – Dağlı – Dankoff 2003).

Ωστόσο, η οθωμανική ιστοριογραφία καταρχάς αποτελεί πολύτιμη πηγή που περιέχει αξιολογότερες πληροφορίες για την ιστορία τόσο του Κρητικού Πολέμου όσο και γενικότερα της οθωμανικής Κρήτης, όπως αναλύθηκε με την παράθεση

και ενδεικτικών χωρίων από τους Ηλία Κολοβό και Μαρίνο Σαρηγιάννη σε επισημονική ανακοίνωση σε συνέδριο που διεξήχθη στο Ιστορικό Μουσείο Κρήτης και του οποίου τα πρακτικά δημοσιεύτηκαν σε επιμέλεια του Στέφανου Κακλαμάνη (Κολοβός – Σαρηγιάννης 2008).

Οι οθωμανικές ιστορικές πηγές ενίοτε μπορούν να συνδυαστούν με τις αρχαικές (σε μία σχετικά σπάνια πάντως ευτυχή συγκυρία), ρίχνοντας φως στην πολιτική κυρίως ιστορία του νησιού: παραδείγματος χάρη, καταγραφές του ιεροδικείου φωτίζουν μια γενιτσαρική εξέγερση του 1688, την οποία γνωρίζουμε από τις ιστορικές πηγές χωρίς όμως την αναφορά των δευτέρων, οι πρώτες θα έμεναν σκοτεινές και μυστηριώδεις (Sariyannis 2008). Κατά δεύτερον, εντελώς άγνωστη μέχρι πρόσφατα ήταν η λογοτεχνία που παρήχθη από την κοινότητα των μουσουλμάνων της Κρήτης.

Ενώ από παλιά ήταν γνωστά κάποια κείμενα της προφορικής λογοτεχνίας των «Τουρκοκρητικών» της υπαίθρου (Özbayrı – Zakhos-Papazakharıou 1976· Πλανάκης 2011), τα τελευταία χρόνια δημοσιεύτηκαν διάφορα έργα ποιητών του νησιού, που ανήκουν στη λόγια οθωμανική παράδοση. Ανάμεσά τους ξεχωριστή θέση έχει ένα πολύστιχο ποίημα (μεσνεβί), γραμμένο γύρω στα τέλη του 18ου αιώνα από τον σεΐχη, δηλαδή τον επικεφαλής, των Τζελβετήδων δερβίσηδων των Χανίων Σαλατζιζαντέ Μουσταφά Εφέντη, το οποίο, με τίτλο «Περί του μαρτυρίου του τσιρκεντή Μουσταφά» (*Der beyân-ı şehâdet-i Nakşî Mustafa*), περιγράφει τη ζωή και το θάνατο του Τσιρκικτσή Σεΐχ, ενός δερβίση του Χάνδακα που εκτελέστηκε με την κατηγορία της αίρεσης το 1757 (Clayer – Porovic 2008· Σαρηγιάννης 2010β).¹⁰ Ιδιαίτερα ενδιαφέρον είναι και το έργο άλλου ενός λόγιου των αρχών του 19ου αιώνα, του Οσμάν Νουρί από τα Χανιά, από το οποίο ξεχωρίζουμε ένα έμμετρο ελληνοτουρκικό λεξικό (Karpler 1996) και τις «Βιογραφίες ποιητών της Κρήτης» (*Tezkere-i şu'arâ-yı cezîre-i Girid*), με πολύτιμες πληροφορίες για οθωμανούς ποιητές που είτε ήταν από την Κρήτη είτε έζησαν στο νησί για κάποιο διάστημα (Σαρηγιάννης 2007).

Τέλος, σημαντικότερη κατηγορία ιστορικών πηγών αποτελούν και οι επιγραφές που απαντούν σε μνημεία αρχαιολογικού χαρακτήρα, υλικό που σώζεται σε αφθονία στην Κρήτη. Οι στήλες που κοσμούσαν άλλοτε τους τάφους των εκτεταμένων μουσουλμανικών νεκροταφείων που αναπτύσσονταν έξω από τα τείχη των πόλεων, αλλά και σε χωριά, αποτελούν σπουδαία πηγή όχι μόνο για την τέχνη και την αισθητική της εποχής, αλλά και για την προσωπογραφία της μουσουλμανικής

10. Σημειωτέον ότι το έγγραφο που αφορά το γεγονός της εκτέλεσης του Τσιρκικτσή Σεΐχ είχε ήδη εντοπιστεί και δημοσιευτεί από τον Σταυρινίδη (Σταυρινίδης 1975-1985, 5:91).

Κρήτης. Όχι μόνο αυτό: οι επιτύμβιες επιγραφές μπορούν να χρησιμοποιηθούν για τη μελέτη ποικίλων ζητημάτων, όπως των ατομικών και συλλογικών νοοτροπιών για τον θάνατο και τον πρόποντα τρόπο μνημόνευσης των νεκρών, της ανάδειξης του κοινωνικού γοήτρου, της ευμάρειας και της ευσέβειας των νεκρών και των οικογενειών τους μέσω των ταφικών μνημείων, καθώς και της κοινωνικά καθορισμένης διαφοροποίησης ανδρών και γυναικών με ανώτερη τη θέση των πρώτων. Μάλιστα, δεδομένου ότι οι σωζόμενες επιτύμβιες στήλες καλύπτουν τη μακρά διάρκεια από τον ύστερο 17ο ως τον πρώιμο 20ό αιώνα, επιτρέπουν τη μελέτη της εξέλιξης των νοοτροπιών και των αισθητικών αντιλήψεων στο χρόνο (Anastasiou 2008β· Αναστασόπουλος – Λαμπράκης – Μπαλή – Παναγιωτίδης – Παρλαμάς – Durand 2015).

Πολυάριθμες επιγραφές σώζονται επίσης ή προέρχονται από οικοδομήματα, είτε δημόσια είτε ιδιωτικά, που συνιστούν αφιερώματα κάθε είδους, κυρίως όμως κρήνες. Καθώς αυτές οι επιγραφές συνήθως μνημονεύουν την ευεργεσία των αφιερωτών και ζητούν από τους περαστικούς να προσευχηθούν υπέρ της ψυχής τους, μας πληροφορούν όχι μόνο για την αρχιτεκτονική ιστορία του νησιού, αλλά και για άλλα ζητήματα, όπως η προσωπογραφία και οι στρατηγικές εδραίωσης του κοινωνικού κύρους όσων είχαν την οικονομική ικανότητα και τη διάθεση να χρηματοδοτήσουν την κατασκευή αυτών των οικοδομημάτων. Στην *Ψηφιακή Κρήτη*, την ηλεκτρονική βάση δεδομένων του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών που έχουμε αναφέρει παραπάνω, είναι προσβάσιμες οι μεταγραφές στο λατινικό αλφάβητο και οι μεταφράσεις στα ελληνικά αφιερωματικών επιγραφών από όλη την Κρήτη και επιτύμβιων επιγραφών από το Ρέθυμνο.

Αξιολόγηση της σημασίας των ερευνητικών πορισμάτων

υπό το φως των νέων πηγών και προσεγγίσεων και προοπτικές της έρευνας

Παρότι έρευνα για την Κρήτη των ετών 1645-1821 διεξάγεται, όπως αναφέρθηκε, και από οθωμανολόγους επιστήμονες του εξωτερικού, η ενασχόληση με αυτή την περίοδο της κρητικής ιστορίας παραμένει ακόμα στις μέρες μας πεδίο δράσης κυρίως Ελλήνων ιστορικών.

Από αυτή τη σκοπιά, το σημαντικότερο επίτευγμα της πρόσφατης ιστοριογραφικής παραγωγής για την Κρήτη της περιόδου 1645-1821 είναι η χειραφέτησή της από το πρίσμα μιας στενά εθνικής (και εθνοκεντρικής) θεώρησης που επικεντρώνεται στο ζήτημα της καταπίεσης των Ελλήνων Κρητών από τους Τούρκους.

Το θέμα αυτό αποτέλεσε επί μακρόν και αποτελεί ακόμα σε κάποιο βαθμό το βασικό αφηγηματικό μοτίβο για την Κρήτη της οθωμανικής περιόδου. Πρόκειται

όμως για ένα ζήτημα αυταπόδεικτο: ασφαλώς υπήρχαν καταπίεση και θεσμοθετημένες διακρίσεις σε βάρος μιας μεγάλης μερίδας των υπηκόων· αυτό δεν μπορεί να το αρνηθεί κανείς. Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, σύμφωνα με τις επιταγές του ιερού νόμου του ισλάμ και τη διαμορφωμένη πολιτική παράδοση του ισλαμικού κόσμου, το νομικό καθεστώς των μη μουσουλμάνων ήταν υποδεέστερο σε σχέση με εκείνο των μουσουλμάνων, της κυρίαρχης κοινότητας. Αυτομάτως αυτό έκανε τους χριστιανούς και τους εβραίους κοινωνικά, πολιτικά και οικονομικά ευάλωτους σε σχέση με τους μουσουλμάνους.

Τι μπορεί να προσφέρει όμως η υπέρμετρη εστίαση της ερευνητικής δραστηριότητας στο θέμα της καταπίεσης πέρα από μια, ομολογουμένως από πολλούς γινόμενη αντιληπτή ως εθνικά ωφέλιμη, τόνωση του αντιτουρκικού αισθήματος ως συστατικού στοιχείου της ελληνικής εθνικής ταυτότητας ή από την ικανοποίηση ενός –κατανοητού και δικαιολογήσιμου– αισθήματος ηθικής υποχρέωσης προς τους προγόνους για όσα υπέστησαν κατά την οθωμανική περίοδο της ιστορίας του νησιού; Το θεσμοθετημένο καθεστώς κατωτερότητας και οι επιπτώσεις του στη ζωή των χριστιανών και των εβραίων πρέπει να ερευνώνται και να επισημαίνονται, δεν εξαντλούν όμως την εμπειρία τους ως μελών της οθωμανικής κοινωνίας.

Σύμφυτος με αυτή τη θεώρηση της κρητικής ιστορίας είναι ένας αναχρονισμός: η επιβολή εθνικών όρων σε μια κοινωνία στην οποία σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις η κυρίαρχη διάκριση ήταν μάλλον η θρησκευτική. Αν θέλουμε να είμαστε ακριβείς, σε σχέση ειδικά με την περίοδο 1645-1821, η καταπίεση και οι διακρίσεις αφορούσαν το δίπολο «μουσουλμάνος – μη μουσουλμάνος», όχι τον Τούρκο και τον Έλληνα, αφού, στο θεσμικό επίπεδο, το οθωμανικό κράτος και ο ιερός νόμος του ισλάμ δεν διέκριναν τους ανθρώπους με βάση την εθνική, αλλά τη θρησκευτική τους ταυτότητα: γι' αυτό άλλωστε μπορούσε κάποιος να ξεφύγει από τη μειονεκτική του θέση εξισλαμιζόμενος· αμέσως γινόταν μέλος της κυρίαρχης κοινότητας και αναιρούσε το σε βάρος του μειονεκτικό φορολογικό, πολιτικό και κοινωνικό καθεστώς.

Επιπλέον, η νηφαλιότητα επιβάλλει να δεχτούμε πως η καταπίεση δεν είναι ιδιαίτερο έμφυτο χαρακτηριστικό κάποιου συγκεκριμένου λαού, αλλά γενικευμένο φαινόμενο των ανθρώπινων κοινωνιών όπου οι κάθε είδους σχέσεις ανισότητας είναι κανόνας και μάλιστα σε πολλές περιπτώσεις διαχρονικά κανόνας θεσμοθετημένος. Η χριστιανική πρώιμη νεότερη Ευρώπη, παραδείγματος χάρη, ήταν από πολλές απόψεις λιγότερο ανεκτική από τους σύγχρονους της Οθωμανούς σε ό,τι αφορά τη θεσμική και καθημερινή αντιμετώπιση των αλλόθρησκων, αλλά ακόμα και των ετερόδοξων. Αυτή η παρατήρηση δεν γίνεται για να υποστηριχθεί η ανωτερότητα του οθωμανικού έναντι των σύγχρονών του χριστιανικών κρατών, αλλά

για να υπενθυμίσουμε πως κατά τη μελέτη του παρελθόντος πρέπει να λαμβάνουμε υπόψη κατά το δυνατό τα συνολικά δεδομένα και τις καθιερωμένες αντιλήψεις μιας εποχής και να μην αξιολογούμε και κρίνουμε ηθικά τα πράγματα με βάση τις αξίες του δικού μας καιρού.

Από αυτή τη σκοπιά, η μελέτη του ζητήματος της καταπίεσης έχει να κερδίσει πολλά ως προς τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε και κατανοούμε το παρελθόν αν ξεφύγουμε από την περιγραφική και περιπτωσιολογική έμφαση στο πώς ο Τούρκος καταπίεσε τον Έλληνα και μετακινηθούμε σε ένα ευρύτερο πλαίσιο, της διερεύνησης των μηχανισμών και των ιδεολογιών που επικαλούνται και χρησιμοποιούν οι άνθρωποι ως οργανωμένα κοινωνικά και πολιτικά σύνολα και ως άτομα για να προσδιορίσουν ως «άλλους» τους συνανθρώπους τους, να τους διακρίνουν από τους εαυτούς τους και να επιβληθούν επί αυτών, εξυπηρετώντας έτσι τα, εν πολλοίς υλικά, προσωπικά και συλλογικά τους συμφέροντα.

Η πρόσφατη ιστοριογραφική παραγωγή εισηγείται την αναθεώρηση καθιερωμένων αντιλήψεων στη βάση μιας τέτοιας προσέγγισης. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αναθεώρησης είναι το ζήτημα των εξισλαμισμών, φαινόμενο εκτεταμένο στην οθωμανική Κρήτη τόσο στα χρόνια αμέσως μετά την κατάκτηση όσο και αργότερα. Η πρόσφατη επιστημονική έρευνα μάς καλεί να προβληματιστούμε για την πολυπλοκότητα αυτού του ζητήματος, αντιμετωπίζοντας τους εξισλαμισμούς στην Κρήτη όχι ως –ή όχι αποκλειστικά ως– το αποτέλεσμα ευθέως καταναγκασμού εκ μέρους των κατακτητών Οθωμανών, αλλά ως μια διαδικασία που εξυπηρετούσε και την προσωπική και οικογενειακή στρατηγική των κατακτημένων, όντας μεν προϊόν πίεσης, όμως εμμέσως μόνο, με την έννοια ότι οι μη μουσουλμάνοι είχαν την ευκαιρία να ακυρώσουν, όπως επισημάναμε, τη θεσμοθετημένη μειονεξία τους εξισλαμιζόμενοι.

Η πρόσφατη ιστοριογραφική παραγωγή υπενθυμίζει πως, κατά τον ιερό νόμο του ισλάμ, ο καταναγκαστικός εξισλαμισμός των μη μουσουλμάνων υπηκόων ενός μουσουλμάνου ηγεμόνα απαγορεύεται· αυτό δεν σημαίνει πως δεν συνέβαινε, αλλά πάντως δεν ήταν εκτεταμένο φαινόμενο. Εξάλλου, παρότι η προσέλευση μη μουσουλμάνων στο ισλάμ καταρχήν ενθαρρυνόταν και ήταν ευπρόσδεκτη, η διεύρυνση της κυρίαρχης ομάδας, της μουσουλμανικής, μέσω των εξισλαμισμών και άρα το δικαίωμα περισσότερων ανθρώπων να μοιράζονται τα προνόμια της έθιγε στην ουσία τα υλικά συμφέροντά της, όπως και τα κρατικά έσοδα δεδομένης της μείωσης του αριθμού των υπόχρεων για την καταβολή του κεφαλικού φόρου, που αποτελούσε σημαντικό έσοδο για το οθωμανικό κράτος. Από την άλλη, από τη σκοπιά των κατακτημένων, όσο κι αν μας ξενίζει αυτή η ιδέα, με δεδομένη τη σύγχρονη ταύτιση της θρησκευτικής ταυτότητας με την εθνική, η αλήθεια είναι

πως παραμένει αδιάγνωστη τόσο η βαρύτητα της θρησκείας στη συνείδηση και την καθημερινότητα των ανθρώπων όσο και το κατά πόσο ο εξισλαμισμός ήταν γνήσιος.

Σε αυτό το πλαίσιο, αξίζει να επισημανθεί και από αυτό το σημείο πως η πολιτιστική ταυτότητα των εξισλαμισμένων και των απογόνων τους, συμπεριλαμβανομένης της ελληνικής ως μητρικής τους γλώσσας, δεν φαίνεται να διέφερε ουσιωδώς από εκείνη των χριστιανών συντοπιτών τους, ενώ ο μεγάλος αριθμός των εξισλαμισμένων συνεπαγόταν πως όσοι και όσες έπαιρναν αυτή την απόφαση δεν εξοστρακίζονταν κοινωνικά. Μπορεί να εικάσει κανείς βάσιμα πως και αυτά τα δεδομένα διευκόλυναν μια σε κάθε περίπτωση σοβαρή απόφαση που οπωσδήποτε σήμερα φαίνεται στους ορθόδοξους χριστιανούς Έλληνες αδιανόητη, την απόφαση για εξισλαμισμό.

Ένα δημοσιευμένο από τον Σταυρινίδη οθωμανικό διάταγμα του 1658 σχετικά με την υποχρέωση των εξισλαμισμένων Κρητών να περιτμηθούν, είναι ενδεικτικό της προσοχής την οποία οφείλει να επιδεικνύει η επιστημονική έρευνα κατά την ανάλυση του περίπλοκου φαινομένου του εξισλαμισμού. Κατά πρώτον, στο διάταγμα ομολογείται πως το οικονομικό κίνητρο ήταν σημαντική πτυχή της απόφασης πολλών μη μουσουλμάνων να εξισλαμιστούν,¹¹ καθώς καταγγέλλεται ότι, «προφασιζόμενοι ότι ησπάσθησαν την μουσουλμανικήν θρησκείαν, αποφεύγουν την πληρωμήν των φόρων των χωρίων των». Κατά δεύτερον, το διάταγμα δείχνει πως, από τη μια, οι εξισλαμισμένοι μπορούσαν να αλλαξοπιστήσουν χωρίς να ικανοποιήσουν ούτε καν βασικές απαιτήσεις της νέας θρησκείας τους, όπως η περιτομή, αλλά και πως, από την άλλη, ήταν ευάλωτοι στο να τους ασκηθεί πίεση οποιαδήποτε στιγμή για να είναι και να φέρονται ως ευσεβείς μουσουλμάνοι (συγκρατώντας πάντως πως η έκδοση ενός διατάγματος δεν συνεπάγεται αυτόματως και την εφαρμογή του). Κατά τρίτον, είναι ενδιαφέρον να προσεχθεί πως το διάταγμα που επιβάλλει την περιτομή των εξισλαμισμένων εκδίδεται κατόπιν αιτήματος και καταγγελίας ενός σουννετσή, δηλαδή ενός επαγγελματία που εκτελούσε περιτομές.

Συνεπώς, το θρησκευτικό καθήκον επιβάλλεται σε αυτή την περίπτωση όχι από άδολη ευσέβεια, αλλά γιατί εξυπηρετεί το επαγγελματικό και άρα το οικονομικό συμφέρον ενός ατόμου, στο οποίο μάλιστα ανατίθεται επισήμως η περι-

11. Πέρα από την αυτόματη απαλλαγή των εξισλαμισμένων από την υποχρέωση καταβολής του κεφαλικού φόρου, η δυνατότητά τους να υπηρετήσουν στα διάφορα οθωμανικά στρατιωτικά σώματα, εξασφαλίζοντας γενικότερα φορολογικά και άλλα προνόμια, έχει επισημανθεί από την έρευνα ως ένα συγκεκριμένο κίνητρο για εξισλαμισμό.

τομή των νέων μουσουλμάνων (Σταυρινίδης 1975-1985, 1:65· βλ. επίσης στο *ίδιο*, 1:107-108, 123-124). Ανάλογα μεταγενέστερα διατάγματα, που επιβάλλουν να μην αμελούν οι μουσουλμάνες την υποχρέωση να κυκλοφορούν δημοσίως με καλυμμένο το πρόσωπο και οι μουσουλμάνοι το καθήκον να προσέρχονται στα τεμένη για τις πέντε προσευχές της ημέρας (Σταυρινίδης 1975-1985, 3:241, 242· στο *ίδιο*, 4:110),¹² υποδεικνύουν πως η πιστή τήρηση των θρησκευτικών καθηκόντων δεν ήταν πάντα δεδομένη και επιβεβαιώνουν τη σύνθετη σχέση των ανθρώπων με τη θρησκεία (πβ. Zachariadou 2008).

Το ζήτημα των στρατιωτικών δυνάμεων που έδρευαν στην Κρήτη είναι ένα άλλο πεδίο το οποίο η πρόσφατη οθωμανολογική έρευνα έχει πραγματευθεί με τρόπο που ανανεώνει και διευρύνει την οπτική μας. Η εικόνα που κυριαρχούσε στην τοπική κρητολογική ιστοριογραφία του 19ου και του 20ού αιώνα ήταν εκείνη των άγριων γενιτσάρων που επιδίδονταν σε ακατονόμαστες βιαιοπραγίες σε βάρος των χριστιανών. Επιπλέον, οι έννοιες του «γενίτσαρου» και του «στρατιωτικού» εν πολλοίς ταυτίζονταν στη βιβλιογραφία, δίνοντας την εντύπωση πως οι γενίτσαροι ήταν το μόνο στρατιωτικό σώμα που ήταν παρόν στο νησί. Οι πράξεις οργανωμένης και αυθόρμητης βίας εκ μέρους των γενιτσάρων, ατομικές και συλλογικές, καθώς και ο πρωταγωνιστικός πολιτικός και κοινωνικός ρόλος τους στην Κρήτη πράγματι τεκμηριώνονται με σαφήνεια από τις οθωμανικές και τις άλλες διαθέσιμες πηγές.

Ωστόσο η Molly Greene στο βιβλίο της και πολύ πιο συστηματικά και εκτεταμένα ο Γιάννης Σπυρόπουλος στη διδακτορική διατριβή που ολοκλήρωσε το 2004 στο Πανεπιστήμιο Κρήτης (βλ. και Anastasopoulos – Spyropoulos 2017), αλλά και άλλοι οθωμανολόγοι ερευνητές στα έργα τους, έχουν εμπλουτίσει τη γνώση μας περί της στρατιωτικής παρουσίας στην Κρήτη διευκρινίζοντας πως οι γενίτσαροι αφενός δεν ήταν το μόνο στρατιωτικό σώμα που έδρευε στο νησί αλλά ένα μεταξύ πολλών (και μάλιστα, για την ακρίβεια, οι γενίτσαροι διαιρούνταν σε δύο ανεξάρτητα μεταξύ τους σώματα, τους αυτοκρατορικούς και τους ντόπιους), αφετέρου συγκροτούσαν εκτεταμένα δίκτυα στις πόλεις και την ύπαιθρο του νησιού, τα οποία έπαιζαν δραστήριο ρόλο όχι μόνο στις πολιτικές διαδικασίες και ισορροπίες, αλλά και στην οικονομική ζωή. Σε αυτό συνέβαλλαν, μεταξύ άλλων, το προνομιακό νομικό καθεστώς τους, η πρόσβαση στα κεφάλαια των βακουφικών

12. Ας σημειωθεί πάντως πως, ενάντια σε ό,τι επιβάλλουν τα δύο σχετικά διατάγματα, η προσέλευση των πιστών στα τζαμιά για να προσευχηθούν είναι υποχρεωτική μόνο κατά τη μεγάλη εβδομαδιαία προσευχή της Παρασκευής. Τις υπόλοιπες προσευχές μπορούν να τις πραγματοποιούν όπου κι αν βρίσκονται εκείνη τη στιγμή.

ταμείων των μονάδων τους και ο έλεγχος της αγροτικής γης μέσω της μίσθωσης του δικαιώματος είσπραξης της φορολογίας. Με άλλα λόγια, αν και η βία ήταν ένα χαρακτηριστικό των γενιτσαρικών δικτύων, δεν ήταν το μόνο και η έμφαση σε αυτή συσκοτίζει άλλες πολύ σημαντικές πτυχές της δράσης τους στην Κρήτη.

Η πρόσφατη οθωμανολογική έρευνα για την Κρήτη έχει εισαγάγει όμως και νέες θεματικές, που συνομιλούν με ευρύτερες τάσεις της σύγχρονης διεθνούς οθωμανολογικής ιστοριογραφικής παραγωγής. Αναφέρουμε εδώ ως παραδείγματα την ανάδειξη του δικαστηρίου του καδή ως κεντρικού θεσμού για την ομαλή λειτουργία της κοινωνίας και τη ρύθμιση των σχέσεων των οθωμανών υπηκόων τόσο μεταξύ τους όσο και με το κράτος· την εξέταση του ζητήματος της οργάνωσης της Κρήτης ως οθωμανικής επαρχίας με άξονα το ζήτημα της περιορισμένης εφαρμογής του θεσμού των τιμαρίων, γεγονός που είχε ως συνέπεια ο έλεγχος της αγροτικής γης να περάσει από το πρόσωπο του σουλτάνου στα χέρια της οθωμανικής ελίτ, που έτσι αυτονομούνταν από τον ηγεμόνα· την έρευνα για τα βακούφια, που αποτελούσαν μορφή θεσμοθετημένης φιλανθρωπίας αλλά και όχημα για την εξυπηρέτηση ατομικών και οικογενειακών στρατηγικών κοινωνικής ανάδειξης και προστασίας περιουσιακών στοιχείων· τη μελέτη του θεσμού της δουλείας, που ήταν εκτεταμένος και απόλυτα νόμιμος στη ισλαμική κοινωνία με την Κρήτη να αποτελεί κόμβο του αφρικανικού δουλεμπορίου· την εισαγωγή της προβληματικής του φύλου με τη μελέτη της θέσης και του ρόλου των γυναικών και τη σύγκρισή της με την αντίστοιχη των ανδρών· τη διερεύνηση ζητημάτων περιβαλλοντικής ιστορίας με έμφαση στην οργάνωση του αγροτικού χώρου και την αγροτική παραγωγή, καθώς και στη διαχείριση και αξιοποίηση των διαθέσιμων φυσικών πόρων, όπως το νερό.

Δεν είναι όμως μόνο οι συνθετικές μελέτες που εμπλουτίζουν την οπτική μας και διευρύνουν τους ερευνητικούς μας ορίζοντες. Οι οθωμανικές πηγές – αρχαικές, επιγραφικές, αφηγηματικές – που έχουν δημοσιευτεί και καταστεί προσβάσιμες την τελευταία εικοσαετία μάς επιτρέπουν να διακρίνουμε και να αξιολογήσουμε πτυχές της οθωμανικής παρουσίας στο νησί που δεν ήταν ευδιάκριτες μέχρι πρόσφατα.

Αυτές οι πτυχές αφορούν την οργάνωση της κρατικής διοίκησης και τη λειτουργία της κρητικής κοινωνίας και οικονομίας, αλλά επίσης διαψεύδουν την εικόνα που υπήρχε άλλοτε πως οι Οθωμανοί δεν είχαν παιδεία, λογοτεχνία, πολιτισμό, ευαισθησίες. Απλώς ο πολιτιστικός πλούτος τους διατυπώθηκε σε μεγάλο βαθμό σε μια γλώσσα και γραφή που επί μακρόν δεν ήταν εύκολα προσπελάσιμες στην ελληνική επιστημονική κοινότητα, ενώ η προκατάληψη περί βαρβαρότητας δυσχέρανε και εκείνη τη διερεύνησή του και τη νηφάλια αξιολόγησή του.

Αυτή η μέχρι πρόσφατα παραμελημένη και άγνωστη πολιτιστική παραγωγή, στην οποία πρέπει να περιλάβουμε και την αρχιτεκτονική κληρονομιά και τα τέχνηρα της οθωμανικής περιόδου (βλ., π.χ., Κανετάκη 2004, 262-285· Μπρούσκαρη 2008, 395-457· Kanetaki 2016· *Ψηφιακή Κρήτη*· www.balkantale.com), έρχεται να προστεθεί, όπως επισημάνθηκε παραπάνω, στην ήδη γνωστή και μελετημένη από Έλληνες επιστήμονες λογοτεχνική παραγωγή, πρωτίστως με τη μορφή των λαϊκών στιχουργημάτων, των μουσουλμάνων της Κρήτης στην ελληνική γλώσσα, τη γλώσσα που χρησιμοποιούσαν στην καθημερινότητά τους (βλ. και Pekin 2007· ελληνική μετάφραση: Πεκίν 2014).

Η εξέταση της ιστορίας της Κρήτης της περιόδου 1645-1821 με βάση τις μεθόδους, τα εργαλεία και τη θεωρητική σκευή της οθωμανολογικής έρευνας δεν ωφελεί πάντως μόνο τις κρητολογικές σπουδές. Ωφελείται και η οθωμανολογική ιστορική έρευνα από τη μελέτη της οθωμανικής Κρήτης, καθώς εμπλουτίζεται με τα δεδομένα της περίπτωσης μιας μεγάλης νησιωτικής επαρχίας, για την οποία σώζεται πληθώρα πηγών (αρχειακών, επιγραφικών, αφηγηματικών, αρχαιολογικών), εξαιρετικής ως προς τα στοιχεία της καθυστερημένης κατάκτησης, του μεγάλου νησιωτικού μεγέθους της, του εκτεταμένου εξισλαμισμού του ντόπιου πληθυσμού και της μεγάλης σημασίας των στρατιωτικών δικτύων για τη λειτουργία της τοπικής κοινωνίας και οικονομίας, αλλά και της διοίκησης. Με άλλα λόγια, η περίπτωση της Κρήτης προσφέρει ιστορικά δεδομένα και επιστημονικά πορίσματα που είναι χρήσιμα στη διεθνή οθωμανολογική έρευνα. Από αυτή τη σκοπιά, είναι σημαντικό να διερευνηθεί σε ποιο βαθμό τα φαινόμενα που παρατηρούνται στην οθωμανική Κρήτη της περιόδου μέχρι τις αρχές του 19ου αιώνα συμπίπτουν με όσα συμβαίνουν σε άλλες οθωμανικές επαρχίες αλλά και στην Αυτοκρατορία συνολικά, και σε αυτό το πλαίσιο μπορεί να τεθεί συστηματικά το ζήτημα της νησιωτικότητας, κατά πόσο δηλαδή μια εκτεταμένη νησιωτική επαρχία διαφέρει από ή συμπίπτει με μια αντιστοίχου μεγέθους και χαρακτηριστικών ηπειρωτική (περί νησιωτικότητας, βλ. Vatin – Veinstein 2004· Kolovos 2007β).

Πέρα από θεωρητικές έννοιες, όπως η νησιωτικότητα, που μπορούν να ανοίξουν νέες οδούς στη διερεύνηση της ιστορίας της Κρήτης και παρά τη μεγάλη πρόοδο που έχει συντελεστεί τις τελευταίες δεκαετίες ως προς τη δημοσίευση και την ιστορική ανάλυση των οθωμανικών πηγών της κρητικής ιστορίας, υπάρχουν ακόμα σημαντικότερα πραγματολογικά κενά στις γνώσεις μας για την περίοδο 1645-1821. Όχι μόνο αυτό, αλλά ένα ουσιώδες ερευνητικό κενό προκύπτει πρακτικά και από τον όγκο του σωζόμενου αρχειακού υλικού: η Οθωμανική Αυτοκρατορία ήταν ένας τεράστιος γραφειοκρατικός οργανισμός. Μπορεί να μην τηρούσε κατά τον 17ο, τον 18ο ή τον πρώιμο 19ο αιώνα σειριακά δεδομένα, όπως αναλυ-

τικούς φορολογικούς καταλόγους και συστηματικές καταγραφές γεννήσεων, γάμων, θανάτων, αγοραπωλησιών, όμως μας έχει κληροδοτήσει έναν ασύλληπτο αριθμό εγγράφων και καταστάσεων για κάθε περιοχή που αποτελούσε τμήμα της αχανούς επικράτειάς της. Αν σκεφτούμε πόσες πολλές είναι σε αριθμό οι διαθέσιμες οθωμανικές αρχειακές πηγές που σώζονται στην Κρήτη, στην Τουρκία, στη Βουλγαρία, ο αριθμός των μελετητών της περιόδου 1645-1821 που στηρίζουν την έρευνά τους στα οθωμανικά αρχεία παραμένει ακόμα πολύ μικρός και οπωσδήποτε σε αναντιστοιχία με τον πλούτο των πηγών.

Επιστρέφοντας όμως στο ζήτημα των πραγματολογικών κενών που παρατηρούνται –και τα οποία συνιστούν ταυτόχρονα πιθανές κατευθύνσεις για μελλοντικά ατομικά και συλλογικά ερευνητικά προγράμματα– από χρονολογική σκοπιά μπορούμε να επισημάνουμε πως η περίοδος που καλύπτουν ιδίως ο 18ος και τα πρώτα χρόνια του 19ου αιώνα είναι εν πολλοίς άγνωστη, καθώς τα αρχειακά δεδομένα που έχουν τύχει ιστορικής επεξεργασίας αναφορικά με αυτή είναι σχετικά λίγα και αφορούν κατά κύριο λόγο συγκεκριμένα περιστατικά και γεγονότα. Υπάρχει επιπλέον μια γεωγραφική ανισορροπία: λόγω του ότι το αρχειακό υλικό που έχει μελετηθεί μέχρι σήμερα αφορά κυρίως τους ιεροδικαστικούς κώδικες του Ηρακλείου (που και αυτών στην ουσία ένα μικρό μόνο μέρος έχει διαβαστεί συστηματικά), η δημοσιευμένη ιστοριογραφική παραγωγή αφορά κατά κύριο λόγο την ανατολική Κρήτη, ενώ για τη δυτική Κρήτη διαθέτουμε πολύ λίγες μελέτες (με πιο σημαντικές συμβολές για αυτό το τμήμα του νησιού εκείνες των Nükhet και Nuri Adıyöke, Ευαγγελίας Μπαλτά και Mustafa Ögüz· βλ. παραπάνω και στη Βιβλιογραφία).

Σε συνάρτηση με τα παραπάνω, μπορεί να επισημάνει κανείς διάφορα κενά –και επομένως και πάλι πεδία ανοιχτά προς διερεύνηση– και από θεματική σκοπιά. Εδώ θα αναφερθούμε ενδεικτικά μόνο σε τρία, από τα οποία το πρώτο αφορά το ζήτημα της θρησκείας ως κοινωνικής ταυτότητας: ιστορικά οι επιστημονικές μελέτες αναφέρονται κυρίως στους μουσουλμάνους και τους ορθόδοξους χριστιανούς της Κρήτης και, έτσι, ακόμα και σήμερα γνωρίζουμε σχετικά λίγα για τις μικρότερες θρησκευτικές κοινότητες που ζούσαν στο νησί, πρωτίστως τους αρμένιους χριστιανούς και τους εβραίους,¹³ αλλά επίσης και για τους ξένους υπηκόους. Από την άλλη, και χωρίς να παραγνωρίζουμε τα απτά θεσμικά και κοινωνικά αποτελέσματα που παρήγε η θρησκευτική ταυτότητα, είναι απαραίτητο να υπερβούμε

13. Η πιο γνωστή μελέτη για την εβραϊκή κοινότητα του Χάνδακα παραμένει ακόμα στις μέρες μας το εκτεταμένο άρθρο που δημοσίευσε ο Zvi Ankori στα μέσα της δεκαετίας του 1970 (Ankori 1974).

τη διάκριση της κοινωνίας σε ομάδες μόνο ή κυρίως βάσει της θρησκείας, αναπαράγοντας απλώς την κυρίαρχη επίσημη οθωμανική αντίληψη περί ταυτοτήτων και ομαδοποιήσεων· είναι σημαντικό να αναδειχθεί σαφέστερα το γεγονός πως η θρησκεία δεν ήταν ο μόνος παράγοντας που καθόριζε τις υλικές συνθήκες διαβίωσης, αλλά πως υπήρχαν και άλλοι, κοινωνικοοικονομικοί, γεωγραφικοί και πολιτισμικοί, παράγοντες που επηρέαζαν την κοινωνική θέση ανδρών και γυναικών: με απλά λόγια, δεν ήταν όλοι οι μουσουλμάνοι και οι μουσουλμάνες πλούσιοι και ισχυροί, ούτε όλοι οι μη μουσουλμάνοι και οι μη μουσουλμάνες φτωχοί και αδύναμοι, ενώ είναι επίσης λογικό να εικάσουμε πως οι εμπειρίες, οι αντιλήψεις και οι προοπτικές των ανθρώπων που ζούσαν στις πόλεις και εκείνων που ζούσαν στην ύπαιθρο διέφεραν (για την ακρίβεια, ακόμα και από πόλη σε πόλη και από χωριό σε χωριό), όπως δεν είχαν τις ίδιες ευκαιρίες ούτε τους ίδιους κοινωνικούς ρόλους οι άντρες και οι γυναίκες.

Πέρα από το ζήτημα της βαρύτητας της θρησκευτικής ταυτότητας, λίγα είναι αυτά που γνωρίζουμε ακόμα και σήμερα σχετικά με την οργάνωση και τη λειτουργία της κρητικής οικονομίας της περιόδου 1645-1821 και τα εμπορικά δίκτυα που λειτουργούσαν στο νησί και γύρω από αυτό, ιδίως εντός της οθωμανικής επικράτειας. Όσο για το εξωτερικό εμπόριο, υπάρχει η συστηματική μελέτη της Τριανταφυλλίδου-Baladié, που έχουμε αναφέρει παραπάνω, αλλά και σε αυτό το πεδίο υπάρχει περιθώριο για περαιτέρω έρευνα.

Μια τρίτη θεματική που παρουσιάζει ενδιαφέρον είναι εκείνη του αγροτικού χώρου. Η δεδομένη θεματική άπτεται ασφαλώς και αυτή της οικονομίας, δεδομένου ότι η γη αποτελούσε στα οθωμανικά χρόνια τη σημαντικότερη πηγή πλούτου και η Κρήτη διαθέτει διαχρονικά εκτεταμένη αγροτική παραγωγική ενδοχώρα. Το θέμα του νομικού καθεστώτος της γης και της παραγωγικότητάς της, όπως αυτή καταγράφεται στις οθωμανικές φορολογικές απογραφές του 17ου αιώνα, έχει τύχει ερευνητικής προσοχής, όπως επισημάνθηκε παραπάνω. Παραμένουν όμως σε μεγάλο βαθμό αδιερεύνητες η εξέλιξη των σχέσεων γαιοκτησίας και της παραγωγής (όροι, συνθήκες, προϊόντα) κατά τον 18ο αιώνα και αργότερα· η δραστηριότητα των αναπληρωτών καδήδων (ναϊπηδες) που εκπροσωπούσαν το ιεροδικείο στα κεφαλοχώρια των αγροτικών επαρχιών (και οι οποίοι φαίνεται να αποτελούσαν ένα πιο μόνιμο και δεμένο με τον τόπο προσωπικό σε σχέση με τους καδήδες· βλ. Σαρηγιάννης 2008)· οι μορφές πολιτικής οργάνωσης και εκπροσώπησης των αγροτικών πληθυσμών, και πάλι στην εξέλιξη του 18ου αιώνα· και πολλές άλλες πτυχές του ιδιωτικού και δημόσιου βίου.

Το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης και το Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών του Ι.Τ.Ε., πέρα από τη συνέχιση της εκπαίδευσης

νέων επιστημόνων και των μεγάλων εκδοτικών προγραμμάτων που περιγράψαμε, υλοποιούν και σχεδιάζουν ερευνητικά προγράμματα που, όπως ελπίζουμε, αναδεικνύουν νέες ενδιαφέρουσες πλευρές της ιστορίας της Κρήτης κατά την οθωμανική περίοδο, αλλά και πέρα από αυτή. Ενδεικτικά ας αναφέρουμε εδώ εν συντομία την αξιοποίηση, με χρήση και τεχνολογιών γεωγραφικής πληροφορίας (G.I.S.), του λεπτομερούς κατάστιχου απογραφής του οθωμανικού Χάνδακα, που αποτυπώνει ακριβώς –καταγράφοντας, όπως αναφέραμε παραπάνω, συνοικία προς συνοικία και κτίριο προς κτίριο, με τις διαστάσεις των οικοπέδων και τα ονόματα των ιδιοκτητών επί Βενετών και των νέων ιδιοκτητών επί Οθωμανών– τη στιγμή της μετάβασης από τη βενετική στην οθωμανική κυριαρχία¹⁴ τη μελέτη της ιστορίας και των προοπτικών διαχείρισης και ανάδειξης της οθωμανικής πολιτιστικής κληρονομιάς στην Κρήτη (Kolovos 2015)· τη μελέτη της ιδεολογικής και πρακτικής αξίας του υδάτινου στοιχείου και των κανόνων και των τρόπων διαχείρισης των υδάτινων πόρων (βλ. την ηλεκτρονική βάση δεδομένων του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών waterincrete.ims.forth.gr)¹⁵ την εξέταση των ποικίλων παραμέτρων των φαινομένων της ασθένειας και του θανάτου, με έμφαση στις κοινωνικές αντιλήψεις και πρακτικές που τα συνοδεύουν, διευρύνοντας το πεδίο σημαντικών παλιότερων μελετών σχετικά με την άσκηση της ιατρικής στον οθωμανικό Χάνδακα (ιδίως Χαβάκης χ.χ.: Δετοράκης 2010· βλ. την ηλεκτρονική βάση δεδομένων του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών στο πλαίσιο σχετικού ερευνητικού προγράμματος: healthincrete.ims.forth.gr)¹⁶

Ολοκληρώνοντας αυτό το τμήμα του κειμένου μας, ας μας επιτραπεί μία τελευταία παρατήρηση. Η μελέτη της Κρήτης της περιόδου 1645-1821 όχι αποκλει-

14. Βλ. και τη σχετική ανακοίνωση του Ηλία Κολοβού στο 12ο Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο. Με βάση αυτή τη σημαντική πηγή έχει ετοιμαστεί μια ερευνητική πρόταση στο Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών, σε συνεργασία με το Ινστιτούτο Πληροφορικής του Ι.Τ.Ε., στο πλαίσιο του ΕΣΠΑ 2014-2020.

15. Η βάση αυτή δημιουργήθηκε στο πλαίσιο προγράμματος με τίτλο «Ιστορικές και αρχαιολογικές μαρτυρίες για το υδάτινο περιβάλλον και τη διαχείριση υδάτινων πόρων στην Κρήτη της βενετικής και της οθωμανικής περιόδου, με έμφαση στην περιοχή του Ηρακλείου». Αυτό το πρόγραμμα αποτελεί τμήμα του υποέργου «Ιστορία της διαχείρισης υδάτινων πόρων στην Ελλάδα: η περίπτωση της Κρήτης» που διεξήχθη από το Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών του Ι.Τ.Ε. και χρηματοδοτήθηκε στο πλαίσιο της Προγραμματικής Σύμβασης μεταξύ της Γενικής Γραμματείας Έρευνας και Τεχνολογίας και του Ιδρύματος Τεχνολογίας και Έρευνας στο πλαίσιο της Συμφωνίας Συμβιβασμού μεταξύ της Ελληνικής Δημοκρατίας και της εταιρείας Siemens.

16. Το πρόγραμμα αυτό, με τίτλο «Κοινωνικές παράμετροι και επιπτώσεις του φαινομένου της ασθένειας: μια ιστορική προσέγγιση», το οποίο διεξήγαγε το Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών του Ι.Τ.Ε., υπάγεται και χρηματοδοτήθηκε στο πλαίσιο της Προγραμματικής Σύμβασης που αναφέρεται στην αμέσως προηγούμενη υποσημείωση.

στικά από τη σκοπιά της ιστορικής εμπειρίας του ελληνικού έθνους, αλλά εντός του οθωμανικού πλαισίου αναφοράς, επιτρέπει την πληρέστερη και καλύτερη κατανόηση των φαινομένων που μελετούμε, καθώς η κρητική κοινωνία και οικονομία λειτουργούσε με βάση τους κανόνες που ίσχυαν στο οθωμανικό θεσμικό πλαίσιο. Η γνώση συνεπώς αυτού του θεσμικού πλαισίου είναι απαραίτητη προϋπόθεση για να είμαστε σε θέση να αξιολογήσουμε τι ήταν εξαιρετικό και τι όχι, τι ήταν νόμιμο και τι όχι και γενικότερα για να τοποθετήσουμε τα φαινόμενα και τα γεγονότα στα δεδομένα της εποχής τους – όπως αναφέραμε παραπάνω, είναι σημαντικό να μην κρίνουμε τις παρελθούσες κοινωνίες με βάση το δικό μας αξιακό σύστημα. Αυτό δεν σημαίνει σε καμία περίπτωση πως η οθωμανολογική προσέγγιση αρκεί από μόνη της: η συστηματική ακαδημαϊκή «συνομιλία» μεταξύ όσων στηρίζουν την έρευνά τους σε ελληνικές και δυτικές πηγές και όσων τη στηρίζουν σε οθωμανικές θα εμπλουτίσει ακόμα περισσότερο τη θεώρηση και τη μεθοδολογία και των δύο πλευρών προς όφελος τελικά μιας νηφάλιας και ουσιαστικής διερεύνησης της ιστορίας της Κρήτης κατά τα έτη 1645-1821 – ο θεσμός των Κρητολογικών Συνεδρίων με την τεράστια συμβολή του στην προαγωγή της επιστημονικής γνώσης και του επιστημονικού διαλόγου σε διεθνές πλαίσιο αναφοράς, αποτελεί άριστο βήμα για κάτι τέτοιο. Παρότι η έμφασή μας σε αυτό το κείμενο είναι στις οθωμανικές ιστορικές πηγές και στην οθωμανολογική ιστοριογραφική προσέγγιση, δεν υποτιμούμε, αλλά αντιθέτως κρίνουμε εξαιρετικά σημαντική τη συμβολή των ελληνικών και δυτικών πηγών και των ιστορικών, παλιότερων και σύγχρονων, που εγγράφονται στην παράδοση της ελληνικής ιστοριογραφίας.

Επιλογικά

Στο κείμενό μας επιδιώξαμε να συνοψίσουμε τα πρόσφατα επιτεύγματα και πορίσματα, καθώς και τις προοπτικές της έρευνας που έχει διεξαχθεί κατά την τελευταία εικοσαετία με αντικείμενο την Κρήτη της περιόδου 1645-1821. Λαμβάνοντας υπόψη τη θεματική του 12ου Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, αναδείξαμε *μετακινήσεις* που έχουν συντελεστεί στις χρησιμοποιούμενες πηγές και τις ιστοριογραφικές προσεγγίσεις και αντιλήψεις, εστιάζοντας την προσοχή μας στη συμβολή των οθωμανικών πηγών και τη σημασία της μελέτης της ιστορίας της Κρήτης στο πλαίσιο των οθωμανικών θεσμών, καταγράφοντας παράλληλα τη μεγάλη πρόοδο που έχει σημειωθεί τα τελευταία χρόνια στην παραγωγή ιστορικής έρευνας οθωμανολογικού χαρακτήρα. Επισημάναμε όμως ταυτόχρονα πως οι οθωμανικές πηγές –παρότι οι πιο πολυάριθμες και πλούσιες σε ιστορικές πληροφορίες– και η οθωμανολογική προσέγγιση δεν εξαντλούν το ζήτημα της μελέτης της Κρήτης

της περιόδου 1645-1821 και πως παραμένουν ατελείς αν οι ιστορικοί που επεξεργάζονται αυτές τις πηγές, εκδίδοντάς τις και παράγοντας συνθετικές μελέτες, δεν βρίσκονται σε στενό και ισότιμο επιστημονικό διάλογο με τους συναδέλφους τους και τις ιστοριογραφικές εξελίξεις που αφορούν την έκδοση και την ιστορική επεξεργασία ελληνικών και δυτικών πηγών.

Η οθωμανική Κρήτη αποτελεί λοιπόν, όπως υποστηρίξαμε, ένα γονιμότατο πεδίο ιστορικής έρευνας. Είναι, πιστεύουμε, σαφές ότι στόχος όλων των ασχολούμενων με αυτή πρέπει να είναι η ευρύτερη δυνατή συνεργασία έτσι ώστε να καταστεί εφικτή η όσο γίνεται πολύπλευρη και εξαντλητική διερεύνηση και κατανόηση της κοινωνίας, της οικονομίας, του πολιτισμού και των πολιτικών θεσμών της στο πλαίσιο του ενιαίου πεδίου της ιστορικής επιστήμης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- A. Nükhet Adıyeke (2000), *Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908)*, Άγκυρα, Türk Tarih Kurumu.
- A. Nükhet Adıyeke – Nuri Adıyeke (2000), «Newly Discovered in Turkish Archives: Kadi Registers and Other Documents on Crete», *Turcica*, τ. 32 (2000), 447-463.
- A. Nükhet Adıyeke – Nuri Adıyeke (2006), *Fethinden Kaybına Girit*, Κωνσταντινούπολη, Babiali Kültür Yayıncılık.
- A. Nükhet Adıyeke – Nuri Adıyeke – Evangelia Balta (2001), «The Poll Tax in the Years of the Cretan War: Symbol of Submission and Mechanisms of Avoidance», *Θησαυρίσματα*, τ. 31 (2001), 323-359.
- Γκιουλσούν Αϊβαλή – Μαρίνος Σαρηγιάννης – Φωτεινή Χαιρέτη – Πηνελόπη Φωτεινού (2010), *Ιεροδικείο Ηρακλείου. Τέταρτος κώδικας, 1672-1674/1683-1686*, επιμ. Ελισάβετ Α. Ζαχαριάδου, Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη.
- Γκιουλσούν Αϊβαλή – Ηλίας Κολοβός – Μαρίνος Σαρηγιάννης (2013), *Ιεροδικείο Ηρακλείου: Δεύτερος κώδικας (1661-1665, 1670-1671)*, επιμ. Ελισάβετ Α. Ζαχαριάδου, Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη.
- Αντώνης Αναστασόπουλος (2005), «Δερβίσηδες και δερβίσικοι τεκέδες στην Κρήτη των αρχών του 19ου αιώνα: θρησκευτικές, κοινωνικές και οικονομικές λειτουργίες», *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου. Τόμος Γ1 – νεότερη περίοδος: ιστορία*, Ηράκλειο, Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 139-150.
- Antonis Anastasopoulos (επιμ.) (2008α), *The Eastern Mediterranean under Ottoman Rule: Crete, 1645-1840. Halcyon Days in Crete VI: A Symposium Held in Rethymno, 13-15 January 2006*, Ρέθυμνο, Crete University Press.
- Antonis Anastasopoulos (2008β), «The Islamic Gravestones of Ottoman Rethymno: Preliminary Remarks and Thoughts about Them», Antonis Anastasopoulos (επιμ.), *The Eastern Mediterranean under Ottoman Rule: Crete, 1645-1840. Halcyon Days in Crete VI: A Symposium Held in Rethymno, 13-15 January 2006*, Ρέθυμνο, Crete University Press, 317-329.
- Antonis Anastasopoulos (2008γ), «Centre-Periphery Relations: Crete in the Eighteenth Century», Björn Forsén – Giovanni Salmeri (επιμ.), *The Province Strikes Back: Imperial Dynamics in the Eastern Mediterranean*, Αθήνα, The Finnish Institute at Athens, 123-136.
- Αντώνης Αναστασόπουλος (2010), «Η ανάκληση μιας δωρεάς και η επιστροφή μιας προίκα: κοινωνικό φύλο, οικογενειακές σχέσεις και οθωμανική δικαιοσύνη», Κώστας Λάμπας – Αντώνης Αναστασόπουλος – Ηλίας Κολοβός (επιμ.), *Μνήμη Πηνελόπης Στάθης. Μελέτες ιστορίας και φιλολογίας*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 55-68.
- Antonis Anastasopoulos (2011), «Political Participation, Public Order and Monetary Pledges (*Nezir*) in Ottoman Crete», Eleni Gara – M. Erdem Kabadayı – Christoph

- Κ. Neumann (επιμ.), *Popular Protest and Political Participation in the Ottoman Empire: Studies in Honor of Suraiya Faroqhi*, Κωνσταντινούπολη, Bilgi University Press, 127-142.
- Αντώνης Αναστασόπουλος – Γιάννης Λαμπράκης – Μαριλένα Μπαλή – Ιορδάνης Παναγιωτίδης – Στέλιος Παρλαμάς – Robin Durand (2015), «Οθωμανικές μουσουλμανικές επιτύμβιες στήλες Ηρακλείου: στήλες που φυλάσσονται στη “Βίλλα Αριάδνη” στην Κνωσσό», *Κρητικά Χρονικά*, τ. ΛΕ' (2015), 153-210.
- Antonis Anastasopoulos – Yannis Spyropoulos (2017), «Soldiers on an Ottoman Island: The Janissaries of Crete, Eighteenth-Early Nineteenth Centuries», *Turkish Historical Review*, τ. 8 (2017), 1-33.
- Zvi Ankori (1974), «From Zudecha to Yahudi Mahallesi: The Jewish Quarter of Candia in the Seventeenth Century (A Chapter in the History of Cretan Jewry under Muslim Rule)», Saul Lieberman (επιμ.), *Salo Wittmayer Baron Jubilee Volume-English Section*, τ. 1, Ιερουσαλήμ, American Academy for Jewish Research, 63-127.
- Μαρία Βαρούχα – Φωτεινή Χαιρέτη (2008), *Οθωμανικά δημόσια έγγραφα του Ρεθύμνου (1659-1898)*, επιμ. Ασπασία Παπαδάκη, Ρέθυμνο, ΓΑΚ – Αρχαία Ν. Ρεθύμνης.
- Μαρία Βαρούχα – Φωτεινή Χαιρέτη – Μαρίνος Σαρηγιάννης (2008), *Ιεροδικείο Ηρακλείου. Πέμπτος κώδικας (1673-1675, 1688-1689)*, επιμ. Ελισάβετ Α. Ζαχαριάδου, Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη.
- Elif Bayraktar (2005), «The Implementation of Ottoman Religious Policies in Crete 1645-1735: Men of Faith as Actors in the Kadı Court», αδημοσίευτη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Bilkent, Άγκυρα 2005.
- Elif Bayraktar Tellan (2012), «The Orthodox Church of Crete, 1645-1735: A Case Study of the Relation between Sultanic Power and Patriarchal Will». *Byzantine and Modern Greek Studies*, τ. 36 (2012), 198-214.
- Irene A. Bierman (1991), «The Ottomanization of Crete», Irene A. Bierman – Rifa'at A. Abou-el-Haj – Donald Preziosi (επιμ.), *The Ottoman City and Its Parts: Urban Structure and Social Order*, Νιου Ροσέλ, Aristide D. Caratzas, 53-75.
- Αγγελική Βλαχοπούλου (2005), «Τα μοναστήρια στην Κρήτη μετά την οθωμανική κατάκτηση, 1647-1672», *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου. Τόμος Γ1 – νεότερη περίοδος: ιστορία*, Ηράκλειο, Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 9-22.
- Harriet Blitzer (2004), «Agriculture and Subsistence in the Late Ottoman and Post-Ottoman Mesara», L. Vance Watrous – Despoina Hadzi-Vallianou – Harriet Blitzer (επιμ.), *The Plain of Phaistos: Cycles of Social Complexity in the Mesara Region of Crete*, Λος Άντζελες, Cotsen Institute for Archaeology, 111-217.
- Allaire Brumfield (2000), «Agriculture and Rural Settlement in Ottoman Crete, 1669-1898. A Modern Site Survey», Uzi Baram – Lynda Carroll (επιμ.), *A Historical Archaeology of the Ottoman Empire: Breaking New Ground*, Νέα Υόρκη, Kluwer Academic – Plenum Publishers, 37-78.

- Nathalie Clayer – Alexandre Popovic (2008), «Les réseaux soufis dans la Crète ottomane», Antonis Anastasopoulos (επιμ.), *The Eastern Mediterranean under Ottoman Rule: Crete, 1645-1840. Halcyon Days in Crete VI: A Symposium Held in Rethymno, 13-15 January 2006*, Ρέθυμνο, Crete University Press, 211-230.
- Μανώλης Ε. Δετοράκης (2010), *Ιστορία της ιατρικής στην Κρήτη επί Τουρκοκρατίας (1645-1898)*, Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη.
- Βασίλης Δημητριάδης – Διονυσία Δασκάλου (2003), *Ο Κώδικας των Θυσιών: ονόματα και δημευμένες περιουσίες των χριστιανών αγωνιστών της Ανατολικής Κρήτης κατά την Επανάσταση του 1821*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Vassilis Dimitriadis (2007), «Conflicts of Interests in Crete, between Local Muslims and the Central Government in Istanbul during the Greek War of Independence, 1821-28», Antonis Anastasopoulos – Elias Kolovos (επιμ.), *Ottoman Rule and the Balkans, 1750-1850: Conflict, Transformation, Adaptation. Proceedings of an International Conference Held in Rethymno, Greece, 13-14 December 2003*, Ρέθυμνο, University of Crete – Department of History and Archaeology, 205-211.
- Filiz Eşli (2014), «The Cretan War and Köprülü Mehmet Pasha's Rise to Power», Dejanirah Couto – Feza Günergun – Maria Pia Pedani (επιμ.), *Seapower, Technology and Trade: Studies in Turkish Maritime History*, Κωνσταντινούπολη, Piri Reis University Publications – Denizler Kitabevi, 58-65.
- Kate Fleet – Svetla Ianeva (2014), *Ottoman Economic Practices in Periods of Transformation: The Cases of Crete and Bulgaria*, Άγκυρα, Türk Tarih Kurumu.
- Molly Greene (2000), *A Shared World: Christians and Muslims in the Early Modern Mediterranean*, Πρίνστον, Princeton University Press.
- Molly Greene (2005), *Κρήτη: ένας κοινός κόσμος. Χριστιανοί και μουσουλμάνοι στη Μεσόγειο των πρώιμων νεότερων χρόνων*, μτφρ. Ελένη Γκαρά – Θέμις Γκέκου, Αθήνα, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.
- Ersin Gülsoy (2004), *Girit'in Fethi ve Osmanlı İdaresinin Kurulması (1645-1670)*, Κωνσταντινούπολη, Tatav.
- Colin Heywood (2002), «All for Love?: Lucca della Rocca and the Betrayal of Grabusa (1691) (Documents from the British Library *Nâme-i Hümayûn Defteri*)», *Journal of Turkish Studies / Türklük Bilgisi Araştırmaları*, τ. 26 (2002), 353-372.
- Miklós Foti – György Hazai – Elizabeth Zachariadou (2009), «Highlights of the Turkish Archive of the Municipal Vikelaia Library – Part I», *Archivum Ottomanicum*, τ. 26 (2009), 179-218.
- Miklós Foti – György Hazai – Elizabeth Zachariadou (2010), «Highlights of the Turkish Archive of the Municipal Vikelaia Library – Part II», *Archivum Ottomanicum*, τ. 27 (2010), 171-209.
- Elizabeth A. Zachariadou (2008), «Glances at the Greek Orthodox Priests in the Seventeenth Century», Vera Costantini – Markus Koller (επιμ.), *Living in the Ottoman*

- Ecumenical Community: Essays in Honour of Suraiya Faruqi*, Λάιντεν και Βοστώνη, Brill, 307-316.
- Ελισάβετ Α. Ζαχαριάδου (2009), «Η θρησκευτική ζωή της Κρήτης κατά τα πρώτα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας», *Σιναϊτικά μετόχια σε Κρήτη και Κύπρο*, Αθήνα, Ίδρυμα Όρους Σινά, 9-31.
- Elizabeth A. Zachariadou (2009), «Faith and Necessity: The Cretan War and the Turco-Cretan Community», *Archivum Ottomanicum*, τ. 26 (2009), 219-234.
- Ελισάβετ Α. Ζαχαριάδου (2010α), «Αγροτική φορολογία και μηχανισμοί καταχρέωσης», Κώστας Λάππας – Αντώνης Αναστασόπουλος – Ηλίας Κολοβός (επιμ.), *Μνήμη Πηνελόπης Στάθη. Μελέτες ιστορίας και φιλολογίας*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 3-10.
- Ελισάβετ Α. Ζαχαριάδου (2010β), «Πρόσθετες παρατηρήσεις για τον πληθυσμό του Χάνδακα μετά την παράδοσή του», Γκιουλσούν Αϊβαλή – Μαρίνος Σαρηγιάννης – Φωτεινή Χαιρέτη – Πηνελόπη Φωτεινού (2010), *Ιεροδικείο Ηρακλείου. Τέταρτος κώδικας, 1672-1674/1683-1686*, επιμ. Ελισάβετ Α. Ζαχαριάδου, Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, 21-33.
- Ελευθερία Ζέη (2004), «Ζητήματα της οθωμανικής κυριαρχίας στην περιοχή του Χάνδακα (17ος – αρχές 19ου αιώνα)», Νίκος Μ. Γιγουρτάκης (επιμ.), *Το Ηράκλειο και η περιοχή του. Διαδρομή στο χρόνο*, Ηράκλειο, Κέντρο Κρητικής Λογοτεχνίας – Υπουργείο Πολιτισμού, Γενική Γραμματεία Ολυμπιακών Αγώνων, 349-376.
- Seyit Ali Kahraman – Yücel Dağlı – Robert Dankoff (επιμ.) (2003), *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi. 8. Kitap*, Κωνσταντινούπολη, Yarı Kredi Yayınları.
- Αντώνιος Καλογεράκης (2009), «Οθωμανική Κρήτη – ο αιώνας μετά την κατάκτηση: Η εφαρμογή του οθωμανικού δικαίου – οι μάρτυρες επί της διαδικασίας», δημοσίευτη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη.
- Ελένη Ι. Κανετάκη (2004), *Οθωμανικά λουτρά στον ελληνικό χώρο*, Αθήνα., Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας.
- Eleni I. Kanetaki (2016), «The Ottoman Balnear Buildings of Crete: Issues Regarding their Construction, Water Supply and Present Situation», *International Journal of Global Environmental Issues*, τ. 15 (2016), 18-33.
- Matthias Kappler (1996), «Fra religione e lingua/grafia nei Balcani: i musulmani grecofoni (XVIII-XIX sec.) e un dizionario rimato ottomano-greco di Creta», *Oriente Moderno* n.s., τ. XV (LXXVI)/3 (1996), 79-112.
- Κωστής Κανάκης (2016), «Παραβατικές συμπεριφορές και τρόποι αντιμετώπισής τους στον οθωμανικό Χάνδακα του 17ου αιώνα», δημοσίευτη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο.
- Ελένη Καραντζίκου (2001), «Η οικιστική μορφή της πόλης του Χάνδακα κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας», *Κρητολογικά Γράμματα*, τ. 17 (2001), 111-116.

- Ελένη Καραντζίκου (2005), «Αγοραπωλησίες ακινήτων στην πόλη του Χάνδακα (1670-1673)», *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου. Τόμος Γ1 – νεότερη περίοδος: ιστορία*, Ηράκλειο, Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 33-41.
- Ελένη Καραντζίκου – Πηνελόπη Φωτεινού (2003), *Ιεροδικείο Ηρακλείου. Τρίτος κώδικας (1669/73 – 1750/67)*, επιμ. Ελισάβετ Α. Ζαχαριάδου, Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη.
- Ιωάννα Κατσάρα (2016), «Ο υλικός πολιτισμός στον οθωμανικό Χάνδακα μέσα από τα κατάστιχα κληρονομιών των ετών 1692-93», αδημοσίευτη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο.
- Evgenia Kermeli (2002), «Sin and the Sinner: Folles Femmes in Ottoman Crete», *Eurasian Studies*, τ. 1 (2002), 85-96.
- Evgenia Kermeli (2013), «Marriage and Divorce of Christians and New Muslims in Early Modern Ottoman Empire: Crete 1645-1670», *Oriente Moderno*, τ. 93 (2013), 527-546.
- Hans Joachim Kissling (1986), «Die Ersten Derwischniederlassungen auf der Insel Kreta», του ίδιου, *Dissertationes Orientales et Balcanicae Collectae. I. Das Derwischtum*, Μόναχο, Dr. Dr. Rudolf Trofenik, 380-385.
- Ηλίας Κολοβός (2006), «Ο ναχιγιές του Μυλοποτάμου το 1671: τα νέα δεδομένα της οθωμανικής κατάκτησης», Ειρήνη Γαβριλάκη – Γιάννης Ζ. Τζιφόπουλος (επιμ.), *Ο Μυλοπόταμος από την Αρχαιότητα ως σήμερα. Περιβάλλον – Αρχαιολογία – Ιστορία – Λαογραφία – Κοινωνιολογία. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου*, τ. VI: *Βενετοκρατία – Τουρκοκρατία*, Ρέθυμνο, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνου, 151-173.
- Elias Kolovos (2007α), «Beyond 'Classical' Ottoman Defterology: A Preliminary Assessment of the *Tahrir* Registers of 1670/71 Concerning Crete and the Aegean Islands», Elias Kolovos – Phokion Kotzageorgis – Sophia Laiou – Marinos Sariyannis (επιμ.), *The Ottoman Empire, the Balkans, the Greek Lands: Toward a Social and Economic History (Studies in Honor of John C. Alexander)*, Κωνσταντινούπολη, The Isis Press, 201-235.
- Elias Kolovos (2007β), «Insularity and Island Society in the Ottoman Context: The Case of the Aegean Island of Andros (Sixteenth to Eighteenth Centuries)», *Turcica*, τ. 39 (2007), 49-122.
- Elias Kolovos (2008), «A Town for the Besiegers: Social Life and Marriage in the Ottoman Candia Outside Candia (1650-1669)», Antonis Anastasopoulos (επιμ.), *The Eastern Mediterranean under Ottoman Rule: Crete, 1645-1840. Halcyon Days in Crete VI: A Symposium Held in Rethymno, 13-15 January 2006*, Ρέθυμνο, Crete University Press, 103-175.
- Ηλίας Κολοβός (2010), «Η επαρχία της Σητείας στα πρώτα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας: προκαταρκτικές παρατηρήσεις με βάση τις οθωμανικές απογραφές», *Πεπραγμένα Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Χανιά, 1-8 Οκτωβρίου 2006)*, τ. Β1, Χανιά, Φιλολογικός Σύλλογος «Ο Χρυσόστομος», 451-472.

- Ηλίας Κολοβός (2013), «Μια πόλη για τους πολιορκητές: κοινωνική ζωή και γάμοι στον οθωμανικό Χάνδακα έξω από τον Χάνδακα (1650-1669)», Γκιουλσουν Αϊβαλή – Ηλίας Κολοβός – Μαρίνος Σαρηγιάννης, *Ιεροδικείο Ηρακλείου: Δεύτερος κώδικας (1661-1665, 1670-1671)*, επιμ. Ελισάβετ Α. Ζαχαριάδου, Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, 21-53.
- Elias Kolovos (2015), «Monuments sans héritiers? Les édifices ottomans de Crète», *Anatoli* (CNRS Editions), τ. 6 (2015) [=Dossier thématique, επιμ. Meropi Anastassiadou: Patrimoines culturels et fait minoritaire en Turquie et dans les Balkans], 237-254.
- Ηλίας Κολοβός – Μαρίνος Σαρηγιάννης (2008), «Οθωμανικές πηγές για τον Κρητικό Πόλεμο: μια επισκόπηση», Στέφανος Κακλαμάνης (επιμ.), *Ο Κρητικός Πόλεμος. Από την ιστορία στη λογοτεχνία*, Ηράκλειο, Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 183-214.
- Βασίλης Κρεμμυδάς (1974), *Οι σαπυνοποιίες της Κρήτης στο 18ο αιώνα*, Αθήνα, [χ.ε.].
- İ. Metin Kunt (1994), «The Waqf as an Instrument of Public Policy: Notes on the Köprülü Family Endowments», Colin Heywood – Colin Imber (επιμ.), *Studies in Ottoman History in Honour of Professor V. L. Ménage*, Κωνσταντινούπολη, The Isis Press, 189-198.
- Sophia Laiou (2007), «Christian Women in an Ottoman World: Interpersonal and Family Cases Brought Before the *Shari'a* Courts during the Seventeenth and Eighteenth Centuries (Cases Involving the Greek Community)», Amila Buturović – Irvin Cemil Schick (επιμ.), *Women in the Ottoman Balkans: Gender, Culture and History*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, I.B. Tauris, 243-271.
- Γιάννης Λαμπράκης (2016), «Γάμοι στην πόλη και στην επαρχία του οθωμανικού Χάνδακα στα τέλη του 17ου αιώνα (1669-1689)», αδημοσίευτη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο.
- Αικατερίνη Δημινίδη (2014), «Δερβίσηδες στα χρόνια του Κρητικού Πολέμου: η ίδρυση και η λειτουργία του τεκέ του Χορασάνι-ζαντέ (1650-1711)», αδημοσίευτη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο.
- Δημήτρης Λούπης (1994), *Οδοιπορικό στην Ελλάδα (1668-1671): Πελοπόννησος – Νησιά Ιονίου – Κρήτη – Κυκλάδες – Νησιά Ανατολικού Αιγαίου*, Αθήνα, Εκάτη.
- Ευαγγελία Μπαλτά (2006), «Ο ναχιγιές Μυλοπόταμος στα χρόνια του Κρητικού Πολέμου», Ειρήνη Γαβριλάκη – Γιάννης Ζ. Τζιφόπουλος (επιμ.), *Ο Μυλοπόταμος από την Αρχαιότητα ως σήμερα. Περιβάλλον – Αρχαιολογία – Ιστορία – Λαογραφία – Κοινωνιολογία. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, τ. VI: Βενετοκρατία – Τουρκοκρατία*, Ρέθυμνο, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνου, 101-150.
- Ευαγγελία Μπαλτά – Mustafa Oğuz (2007), *Το οθωμανικό κτηματολόγιο του Ρεθύμνου. Tapu-tahrir 822*, Ρέθυμνο, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνου – Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών.
- Έρση Μπρούσκαρη (επιμ.) (2008), *Η οθωμανική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Αθήνα, Υπουργείο Πολιτισμού, Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων.

- Νεκτάριος Νικολακάκης (2008), «Τα ορθόδοξα μοναστήρια των Χανίων πριν, κατά τη διάρκεια και στο τέλος του Κρητικού Πολέμου (1645-1669): από τις βενετικές στις οθωμανικές καταστιχώσεις», δημοσίευτη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο.
- Mustafa Oğuz (2002), «Girit (Resmo) Şer'iye Sicil Defterleri (1061-1067)», δημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Marmara, Κωνσταντινούπολη 2002.
- Kemal Özbayrı – Emmanuel Zakhos-Papazakharıou (1976), «Documents de tradition orale des turcs d'origine crétoise. Documents relatifs à l'Islam crétois I», *Turcica*, τ. 8 (1976), 70-86.
- Yakup Öztürk (2015), «1770 Girit Ayaklanması», δημοσίευτη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Dokuz Eylül, Σμύρνη 2015.
- Daniel Panzac (1986), «Négociants ottomans et capitaines français: la caravane maritime en Crète au XVIIIe siècle», Hâmit Batu – Jean-Louis Bacqué-Grammont (επιμ.), *L'Empire Ottoman, la République de Turquie et la France*, Κωνσταντινούπολη και Παρίσι, Éditions Isis – Association pour le Développement des Études Turques, 99-118.
- Γιάννης Ζ. Παπιούτογλου (1995), *Έγγραφα ιεροδικείου Ρεθύμνης, 17ος-18ος αι.: οι μεταφράσεις του «Βήματος» Ρεθύμνης*, Ρέθυμνο, Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Ρεθύμνης.
- Στέλιος Παρλαμάς (2016), «Οι εξισλαμισμοί στην περιοχή του Χάνδακα: τα πρώτα χρόνια μετά το τέλος του Κρητικού Πολέμου», δημοσίευτη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο.
- Müfide Pekin (επιμ.) (2007), *Belleklerdeki Güzellik: Girit Mâniler, Atasözleri, Deyimler, Tekerlemeler*, Κωνσταντινούπολη, Lozan Mübadilleri Vakfı.
- Μουφιντέ Πεκίν (επιμ.) (2014), *Κρήτη και τουρκοκρητικοί. Η ομορφιά της μνήμης – μαντινάδες, παροιμίες, εκφράσεις, γλωσσοδέτες*, μτφρ. Θανάσης Τσίμπης, Χανιά, Έρεισμα.
- Μανόλης Γ. Πεπονάκης (1997), *Εξισλαμισμοί και επανεκχριστιανισμοί στην Κρήτη (1645-1899)*, Ρέθυμνο, Ιερά Μητρόπολις Ρεθύμνης και Αυλοποτάμου.
- Σταύρος Πλανάκης (2011), *Τουρκοκρητική λογοτεχνία – ανθολόγιο: μια πρώτη προσέγγιση*, Μουρνιές, Χανιά [Εκτύπωση: Κασσιμάτης Α.Ε.].
- Μαρίνος Σαρηγιάννης (2007), «Μια πηγή για την πνευματική ζωή της οθωμανικής Κρήτης του 18ου αιώνα», *Αριάδνη*, τ. 13 (2007), 79-99.
- Μαρίνος Σαρηγιάννης (2008), «Η δικαστική οργάνωση και το ιεροδικείο του Χάνδακα στη νεοκατακτημένη Κρήτη», Μαρία Βαρούχα – Φωτεινή Χαϊρέτη – Μαρίνος Σαρηγιάννης (2008), *Ιεροδικείο Ηρακλείου. Πέμπτος κώδικας (1673-1675, 1688-1689)*, επιμ. Ελισάβετ Α. Ζαχαριάδου, Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, 17-41.
- Marinos Sariyannis (2008), «Rebellious Janissaries: Two Military Mutinies in Candia (1688, 1762) and their Aftermaths», Antonis Anastasopoulos (επιμ.), *The Eastern Mediterranean under Ottoman Rule: Crete, 1645-1840. Halcyon Days in Crete VI: A Symposium Held in Rethymno, 13-15 January 2006*, Ρέθυμνο, Crete University Press, 255-274.

- Μαρίνος Σαρηγιάννης – Γιάννης Σπυρόπουλος (2009), «Το οθωμανικό αρχείο του σιναϊτικού μετοχίου του Αγίου Ματθαίου στο Ηράκλειο Κρήτης (1573-1849)», *Σιναϊτικά μετόχια σε Κρήτη και Κύπρο*, Αθήνα, Ίδρυμα Όρους Σινά, 71-98.
- Μαρίνος Σαρηγιάννης (2010α), «Συμβολή στην ιστορία του σιναϊτικού μετοχίου του Αγίου Ματθαίου στο Ηράκλειο», *Αριάδνη*, τ. 16 (2010), 137-168.
- Μαρίνος Σαρηγιάννης (2010β), «Ένας ετερόδοξος μουσουλμάνος στην Κρήτη του 18ου αιώνα», Κώστας Λάμπας – Αντώνης Αναστασόπουλος – Ηλίας Κολοβός (επιμ.), *Μνήμη Πηνελόπης Στάθη. Μελέτες ιστορίας και φιλολογίας*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 371-385.
- Marinos Sariyannis (2011), «Notes on the Ottoman Poll-Tax Reforms of the Late Seventeenth Century: The Case of Crete», *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, τ. 54 (2011), 39-61.
- Μαρίνος Σαρηγιάννης (2014), «Ο ναχιγές Αγίου Βασιλείου μετά την οθωμανική κατάκτηση», Κωστής Ηλ. Παπαδάκης – Θεόδωρος Στ. Πελαντάκης (επιμ.), *Πρακτικά του Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «Η επαρχία Αγίου Βασιλείου από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα. Περιβάλλον – αρχαιολογία – ιστορία – κοινωνία (Σπήλι – Πλακιάς 19-23 Οκτωβρίου 2008)»*, τ. Γ1: *Τουρκοκρατία – Νεότεροι χρόνοι*, Ρέθυμνο, Ένωση Συλλόγων Επαρχίας Αγίου Βασιλείου «Ο Πρέβελης» – Σύλλογος Επιστημόνων Δήμου Λάμπης, 11-48.
- Klaus Schwarz (1982), «Die Stiftungen Deli Hüseyin Paschas auf Kreta», *Südost-Forschungen*, τ. 41 (1982), 117-129.
- Γιάννης Σπυρόπουλος (2014), «Κοινωνική, διοικητική, οικονομική και πολιτική διάσταση του οθωμανικού στρατού: οι γενίτσαροι της Κρήτης, 1750-1826», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο.
- Yannis Spyropoulos (2015), «Slaves and Freedmen in 17th- and Early 18th-Century Ottoman Crete», *Turcica*, τ. 46 (2015), 177-204.
- Γιάννης Σπυρόπουλος (2015), *Οθωμανική διοίκηση και κοινωνία στην προεπαναστατική δυτική Κρήτη. Αρχειακές μαρτυρίες (1817-1819)*, επιμ. Ασπασία Παπαδάκη, Ρέθυμνο, Γ.Α.Κ. – Αρχεία Ν. Ρεθύμνης.
- Νικόλαος Σταυρινίδης (1948), «Ανδρέας Μηλιώτης. Πρώτος “γραμματικός της Πόρτας” εν Κρήτη», *Κρητικά Χρονικά*, τ. Β' (1948), 546-568.
- Νικόλαος Σταυρινίδης (1955), «Συμβολή εις την ιστορίαν των Σφακιών (1665-1770)», *Κρητικά Χρονικά*, τ. Θ' (1955), 213-333.
- Νικόλαος Σταυρινίδης (1970), «Απογραφικοί πίνακες της Κρήτης», *Κρητικά Χρονικά*, τ. 22 (1970), 119-132.
- Νικόλαος Σταυρινίδης (1971), «Τουρκοκρατία», Στέργιος Σπανάκης (επιμ.), *Το Ηράκλειον και ο νομός του*, Ηράκλειο και Αθήνα, 174-213.
- Νικόλαος Σταυρινίδης (1974), *Ο Καπετάν Μιχάλης Κόρακας και οι συμπολεμιστές του*, 3 τ., Ηράκλειο.

- Νικόλαος Σταυρινίδης (1975-1985), *Μεταφράσεις τουρκικών ιστορικών εγγράφων αφορώντων εις την ιστορίαν της Κρήτης*, 5 τ., Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου.
- Νικόλαος Σταυρινίδης (1981), «Ο θεσμός των Γραμματικών της Πόρτας», *Πεπραγμένα του Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Γ', Αθήνα, Πανεπιστήμιο Κρήτης, 397-401.
- Νικόλαος Σταυρινίδης (1985), *Ρεμπιά Γκιουλνούς: η Ρεθυμνία χριστιανή σουλτάνα*, Ηράκλειο, Δήμος Ηρακλείου.
- Γιολάντα Τριανταφυλλίδου-Baladié (1988), *Το εμπόριο και η οικονομία της Κρήτης από τις αρχές της οθωμανικής κυριαρχίας έως το τέλος του 18ου αιώνα (1669-1795)*, μτφρ. Μ. Γυπαράκη – Α. Καραστάθη, Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου.
- Μαρία Τσικαλινάκη (1995), «Η αγορά στο Χάνδακα, 1669-1765: συντεχνίες και καθορισμός των τιμών», *Τα Ιστορικά*, τ. 12/22 (1995), 49-84.
- Αικατερίνη Τσινασλανίδου (2013), «Η θέση της γυναίκας στην οθωμανική Κρήτη μέσα από υποθέσεις οικογενειακού δικαίου. Τεκμήρια από τους ιεροδικαστικούς κώδικες Ηρακλείου (circa 1670 – circa 1750)», αδημοσίευτη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα.
- Πηνελόπη Φωτεινού (2005), «Παρατηρήσεις για την οικονομική κατάσταση των κατοίκων του Χάνδακα σύμφωνα με κληρονομικά έγγραφα (1750-1760)», *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου. Τόμος Γ1 – νεότερη περίοδος: ιστορία*, Ηράκλειο, Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 61-75.
- Ιωάννης Ε. Χαβάκης (χ.χ.), *Οι γιατροί του Μεγάλου Κάστρου*, Ηράκλειο, Ανταίος.
- Φωτεινή Χαιρέτη (2013-2014), «Χριστιανοί και μουσουλμάνοι στο Ιεροδικείο του Χάνδακα. Ειδήσεις για τον ναχιγιέ Μαλεβιζίου (1669-1689)», *Μνήμων*, τ. 33 (2013-2014), 11-50.
- Χρυσούλα Χριστοδουλάρα (2005), «Το οθωμανικό αρχείο της μονής των Καπουκίνων στα Χανιά», *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου. Τόμος Γ1 – νεότερη περίοδος: ιστορία*, Ηράκλειο, Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 23-32.
- Michael Ursinus (2016), «Ottoman Studies Triumphant: the Success Story of Rethymno, Crete», *Byzantine and Modern Greek Studies*, τ. 40 (2016), 89-98.
- Nicolas Vatin – Gilles Veinstein (επιμ.) (2004), *Insularités ottomanes*, Παρίσι, Maison-neuve & Laroche – Institut français d'études anatoliennes.
- Gilles Veinstein – Yolande Triantafyllidou-Baladié (1980), «Les inventaires après décès ottomans de la Crète», Ad Van der Woude – Anton Schuurman (επιμ.), *Probate Inventories: A New Source for the Historical Study of Wealth, Material Culture and Agricultural Development*, Ουτρέχτη, HES, 191-204.